

NR 3 2007

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE

HALLAND

OCH

BLEKINGE

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och
Landsarkivet i Lund.

Redaktionskommitté

Docent Peter Carelli, Lund
Universitetslektor Gert Jeppsson, Lund, redaktör
Museichef Göran Larsson, Lund
Docent Sten Skansjö, Lund
Professor Anna Christina Ulfsparre, Lund

Innehåll

	Sid.
Sten Skansjö: Örkelljunga 1307 – borg, bygd och brödrastrider	1
Mats Olsson: Skatt på jord i Skåne 1660–1900	17
<i>Aktuellt om arkivaliskt</i>	
Ett storverk från 1651 om jordbrukare i Skåne, Blekinge och på bornholm äntligen i tryck	28

Örkelljunga 1307 – borg, bygd och brödrastrider

Av Sten Skansjö

Docent vid Högskolan Kristianstad

I början av 1300-talet kom Örkelljunga, med sitt läge på den danska sidan av den gamla dansk-svenska riksgränsen, tidvis i blickpunkten i den nordiska storpolitiken. Det skedde under den komplicerade dynastiska maktkamp som då ägde rum i flera akter inom såväl den svenska som den danska kungaätten. Anledningen till att Örkelljunga berördes var att det då på platsen fanns en kunglig borg, ett riksfäste, som sannolikt omgavs av ett slottslän.

Brödrastridernas tid

I Sverige pågick vid inledningen till 1300-talet de s.k. brödrastriderna inom Folkungaätten (även kallad Bjälhoätten). Dessa brödrastrider hade även storpolitiska implikationer och inbegrep både Danmark och Norge, men som vanligt vid denna tid var även en del nordtyska städer och furstendömen berörda.

Det var de svenska hertigarna Erik och Valdemar Magnusson som förde en långvarig strid mot brodern, kung Birger Magnusson. Hertigarna knöt tidvis an till den danske hertigen Kristoffer (den senare Kristoffer II), som i sin tur vid upprepade tillfällen konspirerade mot sin bror, den danske kungen Erik Menved. De båda kungarna Birger och Erik, som var »dubbelsvågrar», gav varandra stöd i kampen. Även den norske kungen var involverad, Håkon V Magnusson, som var svärfar till hertig Erik; denne var gift med kungadottern Ingeborg.

Att Örkelljunga spelar en återkommande roll i dessa sammanhang hänger samman med att det här vid denna tid fanns en kunglig borg, ett i övrigt ganska okänt danskt riksfäste. Och det är funktionerna hos denna borg som jag tänker undersöka genom att se hur Örkelljungaborgen omnämns i källorna i den bitvis svåröverskådliga politiska händelseutvecklingen. Men först måste några av huvud dragen i händelsekedjan presenteras.¹

Vi befinner oss i den tid då kung Birger Magnusson av Sverige satt som hertigarnas fånge efter den s.k. Håtunaleken på hösten 1306. Hertigarna hade vid det tillfället överrumplande tillfångatagit Birger och hans gemål drottning Märta, dansk kungadotter och syster till Erik Menved. Kungaparet hade sedan förts till Nyköpingshus, och efter Håtunaleken behärskade faktiskt hertigarna större delen av Sverige.

Den danske kungen Erik Menved kom då till sin svåger Birgers stöd och startade ett danskt krigståg mot Sverige. Han föll vid årsskiftet 1306–07 in i Västergötland. När den danska hären nått till trakten av Bogesund (nuv. Ulricehamn) slöts stillestånd med hertigarna på ett år. Men under stilleståndsperioden konspirerade den danske hertigen Kristoffer mot sin broder. Kristoffer, som av kung Erik hade förlänats med södra Halland, knöt an till såväl kung Håkon av Norge som till de två svenska hertigarna. Av dessa var Erik Magnusson den ledande. Kristoffers syfte var att detronisera brodern Erik Menved och bemäktiga sig den danska kronan.

Hertigarna Kristoffer, Erik och Valdemar ingick i maj 1307 ett hemligt förbund. De svenska hertigarna lovade därvid att inte sluta vapentillstånd med Erik Menved utan Kristoffers medgivande. De skulle bl.a. också hjälpa Kristoffer att i Skåne och på andra håll

Den svenske kungen Birger Magnusson, återgiven på en kalkmålning i S:t Bendts kyrka i Ringsted, där han fick sin gravplats.

i Danmark uppföra borgar samt att undsätta Kristoffer, om dennes borgar blev belägrade. Det som nu ägde rum var alltså en vittsyftande konspiration på hertignivå riktad mot två länders valda och krönte monarker.

Örkelljungatraktaten i september 1307

Men de förbundnas planerade krig mot kung Erik misslyckades, och ännu ett stillestånd ingicks vid mitten av september 1307. Det är stilleståndsfördraget från detta tillfälle som i den historiska litteraturen omtalas som »Örkelljungatraktaten».

Erik Menved hade den 8 september 1307 befunnit sig i Helsingborg, och en vecka senare var han i Örkelljunga. Vid båda tillfällena var han omgiven av sitt råd. Från Örkelljunga utfärdade kungen den 15 september ett privilegiebrev till borgarna i Lübeck. Med dateringsformeln i detta

brev, »Datum Øthknælyung anno domini mcccvii...»,² gör Örkelljunga sitt första dokumenterade inträde på den historiska scenen. Det rör sig här om ett annat brev än det ovan (och nedan) nämnda stilleståndsfördrag som vi kallar »Örkelljungatraktaten». Brevet till borgarna i Lübeck är av stort intresse för att det visar att kungen utfärdade ett brev vid mitten av september 1307 och att han då har befunnit sig i Örkelljunga i kretsen av rådet, där biskoparna av Roskilde och Århus omnämns tillsammans med »ceteris nostris consiliariis», dvs. »våra övriga råd»; även sändebud från Lübeck har av allt att döma varit på plats.

Själva Örkelljungatraktaten är däremot inte bevarad i original. Dess innehåll är emellertid väl känt, eftersom det har återgivits efter originalet av 1600-talskrönikören Arild Huitfeldt. Denne har dock inte angett datum och utgivningsort för traktaten, men som Jerker Rosén har visat måste förhandlingarna mellan parterna ha skett just i Örkelljunga i september 1307.

Det handlar alltså om ett stilleståndsfördrag mellan kung Erik Menved på sina egna

Sigill för den danske kungen Erik Menved.

och kung Birger Magnussons vägnar å ena sidan och de svenska hertigarna å den andra. Bland traktatens bestämmelser kan nämnas att kung Birger skulle frigges och tilldelas ett furstendöme i Sverige omfattande Linköpings och Växjö stift. Kristoffer förbjöds att under stilleståndstiden på ett år lämna sitt hertigdöme i södra Halland, och ett nytt möte för förhandling om definitiv fred skulle hållas åtta dagar före julen 1307 »i Gjøngeherret imellem Ørckeneliung oc Marckerud». Till detta möte i trakten av Örkelljunga skulle parterna få infinna sig med följn på högst 200 man.³

»Örkelljungaleken» julen 1307

De svenska hertigarna har emellertid uppenbarligen inte haft för avsikt att hålla Örkelljungatraktatens bestämmelser, utan de har troligen ingått avtalet för att invagga Erik Menved i falsk säkerhet. Hertig Valdemar värvade nämligen under hösten trupper i Tyskland, och den 17 december 1307, alltså när tiden närmade sig för det beramade mötet vid riksgränsen mellan Örkelljunga och Markaryd, slöt hertigarna ett förbund med kung Håkon av Norge. Denne utlovade norsk penninghjälp till ett krigsföretag riktat mot Erik Menved. Därefter drog hertigarna mot mötesplatsen i Nordskåne/Sydsåmål. Sannolikt hade det varit avtalets avsikt att de svenska hertigarna skulle ha sitt kvarter i Markaryd och den danske kungen sitt i Örkelljunga.

Det finns detaljerade skildringar av vad som sedan hände, främst genom Erikskrönikan, den äldsta av de svenska medeltida rimkrönikorna, skriven på knittelvers.⁴ Dess tillkomst är osäkert känd, men möjligen har de här berörda partierna tillkommit på 1320-talet. Tendensen är klart hertig Erik-vänlig, och källvärdet växlar mellan olika delar av krönikan. Men i fråga om händelserna kring

Sigill för de svenska hertigarna Erik och Valdemar Magnusson.

Örkelljunga ger Erikskrönikans skildring enligt Rosén ett i huvudsak tillförlitligt intryck, även om kronologin har vissa brister.

Enligt Erikskrönikan drog hertigarna, trots att annat hade bestämts i avtalet, direkt till Örkelljunga (»odhkna liunga swa heet then by»). Dit anlände de vid jultid med betydligt större styrkor än vad som avtalats, bl.a. värvade tyska ryttare: »atta hundrad örss ok än mera...fäm hundrad örss komo ther til», alltså sammanlagt 1 300 stridshästar enligt Erikskrönikan, som rimligen överdriver antalet. Här befann sig kung Erik och hertig Kristoffer med ett begränsat antal ryttare. Den danske kungen hade låtit föra dit stora förråd, bl.a. med lybskt öl, inför de kommande förhandlingarna.

Efter några dagar med rikhaltig förplägnad gick emellertid de svenska hertigarna till aktion. Hertig Kristoffer, vars ställning i förhållande till brodern kung Erik respektive till de svenska hertigarna framstår som dunkel vid detta tillfälle, skall ha tagits till fånga. Men den storpolitiska avsikten med kuppen var sannolikt att upprepa Håtunalekens koncept och tillfångata kungen, i detta fall den danske kungen Erik Menved. Denne lyckades dock sätta sig i säkerhet i tid och ta sig över Öresund. Annars – om en kontrafaktisk kommentar är tillåten – hade förmodligen termen »Örkelljungaleken 1307» blivit ett välkänt begrepp i nordisk medeltidshistoria, i analogi med Håtunaleken 1306.

Den misslyckade Örkelljungaleken följdes av härjningar från hertigarnas trupper i gränstrakterna i norra Skåne. Och det finns en reflexion i Erikskrönikan apropå dessa härjningar som säger oss en del om den enkle bondens situation när herrarna stred:

The brendo alt thet the ower foro
badhe sma bya ok swa stora
i Gräwia [sannolikt Grevie i Bjäre härad] waro the
juladagh.
The bönder haffdot gerna haft fordragh [’undslup-
pit’].
The tha lupu i skogh ok skiul,
jak tro the haffdo en krank jul.

Därefter drog hertigarnas styrkor mot Sverige via Halland, som skonades av trupperna på grund av att de svenska hertigarnas gamla vänskap med hertig Kristoffer nu åter hade blossat upp. I själva verket har hertig Kristoffer, trots att han formellt hade återknutit förbindelserna med brodern inför Örkelljungamötet, enligt Roséns bedömning hela tiden varit i maskopi med de svenska hertigarna mot kung Erik. Det är kanske det som Erik Menved syftar på när han i en senare anklagelseskrift mot Kristoffer som en punkt nämner: »Item at wi skulde ihieslaes eller fangis ved hans raad oc hielp».⁵

Stridernas slutskede

I mars 1308 släpptes kung Birger fri från sin fångenskap – efter Håtuna 1306 hade han som ovan nämnts suttit på Nyköpingshus – efter en uppgörelse med bröderna. Kungen lovade därvid att inte motarbeta hertigarna, och i gengäld fick han endast löften om framtida kompensation. Rosén beskriver den överenskommelsen som en fullständig underkastelse från Birgers sida. Hertigarnas motiv att släppa kungen fri har sannolikt varit att få en frist från eller ta udden av det anfall som man på goda grunder befarade skulle komma från Erik Menved.

Men ett nytt danskt fälttåg mot de svenska

hertigarna sattes igång redan under vårvin-
tern 1308, då danska trupper trängde upp ge-
nom Lagans dalgång. Ett stillestånd slöts den
2 maj 1308 vid Berga kyrka i Småland, norr
om Ljungby. I fördragstexten, som även i
detta fall bevarats genom ett fylligt utdrag
hos Huitfeldt, berörs det »misforstand» som
uppstått mellan parterna »om den dagting-
ning som er holden till Øreckneliung». Den
dagtingan som nämns syftar tveklöst på den
ovan omtalade Örkelljungatraktaten från
september 1307, och termen »missförstånd»
framstår som en förskönande omskrivning
för de avtalsbrott som hertigarnas aktioner i
Örkelljunga i juletid 1307 innebar. I Berga
beslöt man att stillestånd nu skulle råda till
den 8 september 1309, och ett nytt fredsmöte
skulle hållas i slutet av augusti detta år. Då
skulle kung Erik residera i Örkelljunga, her-
tigarna i Markaryd: »Konning Erich vil møde
til Øreckneliung/ de [dvs. hertigarna] til
Marckerud». Skiljedomare (»arbitri»), som
utsetts av parterna, skulle sammanträda vid
en bäck mellan dessa orter på gränsen mellan
rikena. Uppgörelsen måste tolkas som gynn-
sam för hertigarna, som nu fick nästan ett och
ett halvt års frist (från maj 1308 till septem-
ber 1309).⁶

Men Birger Magnusson hade knappt läm-
nat fångenskapen förrän han flydde till sin
svåger i Danmark, och Erik Menved startade
1309 ett tredje danskt krigståg till Sverige. Så
småningom kunde en viktig fred slutas i
Helsingborg den 17 juli 1310 mellan alla de
stridande parterna: på den ena sidan stod då
de tre nordiska kungarna (Erik, Birger och
Håkon), hertig Kristoffer (nu på broderns
sida) och ett par nordtyska furstar, och på den
andra sidan stod de svenska hertigarna Erik
och Valdemar Magnusson. I en särskild över-
enskommelse tre dagar senare delades det
svenska riket mellan kung Birger och hans
bröder. En sådan uppsplittring av riket i ärft-
liga riksdelar efter feodala principer och där

hertigarna stod i formellt vasallförhållande till kungen, var mycket sällsynt i nordiska sammanhang, betydligt mera vanlig på kontinenten.

Som bekant blev denna uppsplittring inte permanent, utan snart inträffade det s.k. Nyköpings gästabad, då hertigarna Erik och Valdemar togs tillfånga av kung Birger i samband med ett julkalas 1317. De fängslades på Nyköpingshus, och det är vid detta tillfälle som Erikskrönikan tillskriver Birger Magnusson den välkända, dramatiska repliken: »Minns ni Håtunaleken? Alltför väl minns jag den. Den här lär inte bli bättre.»⁷ Hertigarna lämnades här att dö, vilket skedde kring årsskiftet 1317–18. På detta följde ett uppror från hertigarnas anhängare, och då avsattes Birger Magnusson, som flydde till Danmark, där han avled 1321. År 1319 valdes Erik Magnussons treårige son Magnus Eriksson till kung av Sverige.⁸

Därmed var dessa brödrastrider ett avslutat kapitel i Sverige, och i Danmark dog Erik Menved 1319 och efterträddes av brodern, Kristoffer II (1320–1326, 1329–32).

Örkelljungaborgen och dess funktioner

I ett av de dokument som är kända från Helsingborgsmötet i juli 1310 tilldelades Örkelljunga en tillfällig men speciell funktion för den danska kungamakten. I ett skuldebrev utfärdat av kung Birger erkände kungen att han som lån mottagit 10 000 mark rent silver av sin svåger Erik Menved. Detta lån skulle avbetalas årligen på så sätt att delar av skulden varje mickelsmessa (29/9) skulle erläggas i Örkelljunga tills hela summan var betald. I Huitfeldts referat av det förlorade originalet heter det om proceduren vid återlämnandet: »Naar pengene kommer til grentzen skal kongen lade ledsage dennem til Ørckneliung».⁹

Vare sig i denna eller i de tidigare anförda källorna nämns uttryckligen någon »borg» i Örkelljunga, och Rosén och andra medeltids-historiker diskuterar händelserna kring Örkelljunga i samband med brödrastriderna utan att man tycks förutsätta någon borg på platsen för förhandlingarna. Kung Erik har befunnit sig på Vordingborg och utfärdat brev därifrån den 31 augusti 1307 och på Helsingborg den 7 september,¹⁰ dvs. att han då har rört sig mellan två välkända riksfästen. En vecka senare har han alltså, som ovan omtalats, utfärdat det ovan berörda brevet till lübeckarna från Örkelljunga, och i anslutning till detta har Örkelljungatraktaten ingåtts. För Rosén är det av allt att döma främst, eller kanske endast, Örkelljungas läge vid gränsen som motiverar att det blev en plats för de förhandlingar där bl.a. danska råd och lybska sändebud deltog: »Man måste fråga sig, vad denna församling hade att skaffa uppe vid den svenska gränsen, om den icke begav sig dit för att underhandla med hertig Erik».¹¹

Men Örkelljungas funktioner som plats för förhandlingar på hög politisk nivå, för utfärdande av kungliga brev, för residens åt kungen vid förhandlingar vid riksgränsen, för mottagande av återbetalda penninglån till kungen osv., allt detta förstås egentligen endast om man förutsätter att det funnits en konkret kunglig borg här. Det är dock först i samband med borgens nedläggning som vi får uttryckliga belägg i skriftligt källmaterial för borgen i Örkelljunga.

Under några år efter den ovan berörda Helsingborgsfreden 1310 hade det inom den danska kungafamiljen härskat en relativ sämja mellan kung Erik och hertig Kristoffer. En brytning inträffade dock mot slutet av år 1315. Erik Menved hade då enligt Allan Mohlin fått full insikt i vidden av Kristoffers tidigare förräderi (1307). Strax därefter gick hertigen över till markgrevskapet Brandenburg, som befann sig i krig med Danmark. En

tid före jul 1316 förde Kristoffer över en truppstyrka till Fyn, och då kan man tala om ett danskt inbördeskrig. Kristoffer hade kvar sitt hertigdöme i södra Halland, och något tidigare under år 1316 härjades norra Skåne av Eskil Krag, Kristoffers hövitsman i Halland.¹²

Under detta härjningståg brändes borgen i Örkelljunga. Sjölandskronikan noterar lapidariskt under år 1316: »Eschyllus Krage, prefectus Hallandie, incendit ['satte eld på'] castrum Øchkneljunge».¹³ Vi observerar alltså här att detta är det första källställe som uttryckligen talar om *borgen* (lat. *castrum*) i Örkelljunga.

Örkelljungaborgens huvudsakliga funktion som riksfäste bör ha varit att invärd en viktig landsväg – den första öster om Hallandsås – bevaka riksgränsen mellan Danmark och Sverige och övervaka och hindra infallande trupper från den svenska sidan. Att det verkligen rört sig om en *kunglig* borg och inte någon privat anläggning eller en ärkebiskopsborg är inte bara det mest rimliga utifrån de ovan berörda funktionerna, utan den benämns också uttryckligen »castrum regis ['kungens borg'] in Øthkenliyg» när händelsen 1316 omtalas i den s.k. Årboken 1098–1325.¹⁴

Uppenbarligen har detta gränsfäste definitivt skattat åt förgängelsen i samband med branden 1316. Ingenting tyder på att borgen åter har uppförts eller ersatts med något närbeläget kungligt fäste och länscentrum.

Örkelljungaborgen som tradition och fornlämning

Vissa traditioner har bevarats om borgen i Örkelljunga, äldst kända i de s.k. Prästrelationerna från 1624. Däri förmedlar Örkelljungaprästen Paul Gudmandsen följande:

I gamble dage haffr her verrit enn herregard, *Wullen*, kallit, huilken en Adels Mand, vid naffn Thor-kild Brahe sist besiddit haffuer.¹⁵

Prästens påstående att det funnits en adelsägd borg i Örkelljunga synes alltså tala i en helt annan riktning än den ovan framförda uppfattningen, baserad på samtida källor, om Örkelljungaborgen som en kunglig anläggning.

Den Torkil Brahe som Örkelljungaprästen här åsyftar torde vara en av de äldsta kända företrädarna för den skånsk-halländska frälsesläkten Brahe, en väpnare som enligt en utredning av Anders Cavallin och Hans Gillingstam skriver sig till Rännenäs och Mickedala i Halland och som avled kring mitten av 1400-talet (mellan 1447 och 1456). Hans gravplats har varit dominikanklostrets kyrka i Halmstad. Hans namn är emellertid knutet till Örkelljunga genom en förgylld silverkalk, som på okända vägar hamnat i Örkelljunga kyrka och ännu förvaras där. På foten till denna kalk nämns namnet »Torckild Bradhe» tillsammans med namnen på hans båda hustrur i en inskrift, där personernas vapensköldar enligt Cavallin har blivit förväxlade i samband med en renovering på 1600-talet och där texten är av klart senare datum än 1400-tal. En snarlik kalk med Torkil Brahes namn och vapen finns i Eldsberga kyrka i södra Halland. Enligt Cavallin går kalkarna tillbaka till donationer från Torkel Brahe och hans andra hustru, men det går inte att säga när och hur de hamnade i dessa båda kyrkor.¹⁶

Prästens uppgift 1624, dvs. cirka två århundraden efter Torkil Brahes levnad, om att denne har haft en herrgård i Örkelljunga bygger förmodligen främst, eller kanske enbart, på att han har haft kännedom om namnet på silverkalken. Det är nämligen dokumenterat att kalken har funnits i Örkelljunga under 1600-talet, och prästen har troligen förknippat detta namn med den borglämning som i trakten kan ha kallats för *Vallen*. Inga adliga huvudgårdar med tillhörande landbogårdar är kända i Örkelljunga socken under den danska tiden, och i den mån Torkil Brahe

varit besutten i detta krongodsdominerade område har det sannolikt handlat om strö-gods.¹⁷

Namnet *Vallen* är i samlingarna av bebyggelsenamn i Örkelljunga socken i Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund (DAL) endast belagt i prästrelationen 1624. Men bland de marknamn i Örkelljunga socken som är noterade i DAL förekommer *Valls backarna*, *Valls kroken* och *Valls åkrok*. De har excerperats från en lantmäterihandling från 1835 gällande Västra Ringarp. Namn som *Vallen*, *Vallabacken* e.dyl. är välkända från andra håll som benämning på borgkullar (jfr den danska termen »voldsted» för denna fornlämnings-typ).¹⁸

I Fornminnesinventeringen för Örkelljunga socken beskrivs en kulle sydöst om kyrkan, fornlämnning nr 67, som en plats med tradition, och den medeltida borgen skall ha legat där. Platsen ligger på en tydlig moränhöjd, en knalle med berg i dagen på krönet, intill Pinnån, som nedanför kullen i söder löper i en krök.

I Krigsarkivet har en topografisk karta påträffats över Örkelljungatrakten från 1858, i skala 1:20 000.¹⁹ Här framstår platsen för denna fornlämnning som ett övertygande borgläge: en distinkt kulle, som på tre sidor omflytes av vatten, en bäck i norr och Pinnån i öster och söder. Smärre undersökningar av lämningar på platsen har initierats inom

Utdrag av topografisk karta från 1858 över Örkelljungatrakten. I de omfattande sankmarkerna löper landsvägarna på moränryggar förbi Örkelljunga. Sydöst om kyrkan syns en markant kulle, som är platsen för det förmodade försvarstornet i Örkelljungaborgen, som för övrigt måste ha omfattat även en förborg med byggnader i anslutning till kyrkan. (Topografiska kären, Krigsarkivet, Stockholm.)

ramen för Riksantikvarieämbetet UV Syds studier i anslutning till utbyggnaden av väg E 4. Även om ingen regelrätt provundersökning har genomförts har man i alla fall gjort arkeologiska iakttagelser på borgkullen av stenkoncentrationer, som preliminärt tolkas som rester av grundmurar. Lager av kol och slaggklumpar tyder på en mycket kraftig brand, som torde ha ödelagt det som en gång fanns på platsen.²⁰ Det ovan i samband med marknamnen omtalade Västra Ringarp ligger strax söder om denna borgkulle, och troligen har marknamnet *Valls åkrok* att göra med Pinnåns krök runt kullen.

Själva kullen är brant och svårtillgänglig, och det är knappast den som fungerat som en lämplig plats för politiska toppmöten m.m., utan det enda rimliga är att det även har funnits andra, tillhörande anläggningar, en s.k. förborg med flera byggnader. Denna bör ha funnits på den distinkta men långsträckta moränkulle, som breder ut sig väster om kullen, öster om Kyrksjön (Prästsjön), i anslutning till vägpassagen.²¹ På kartan 1858 ser man inte bara hur ån och sjön utan även ett större omgivande våtmarksområde, sedermera till största delen utdikad, har gjort denna smala passage till en synnerligen lämpad plats för att bevaka vägen.

På platsen finns idag förutom sentida villa-bebyggelse även *kyrkan*, med medeltida ursprung men under 1700- och 1800-talen kraftigt ombyggd. En bevarad planritning från 1780 visar att kyrkan då ännu hade en romansk grundplan med långhus, kor och absid. Av kyrkans medeltida byggnadsdelar, som påträffats vid restaureringsarbeten, kan nämnas grundstenar till en ursprunglig absid, vilket tyder på att kyrkan är byggd före 1300.²² Om kyrkan sålunda kan vara uppförd på 1200-talet är det av intresse att se om en liknande datering även kan passa in på den angränsande borgen.

När byggdes Örkelljungaborgen?

Om vi med rimligt stor säkerhet kan veta när borgen i Örkelljunga har förstörts kan vi inte utifrån det kortvariga källflödet under ett decennium i början av 1300-talet veta hur länge den kungliga borgen hade funnits på platsen före denna tid. Just Erik Menveds regeringsperiod är känd för flera kungliga borganläggningar, i Jylland t.ex. Kalø och i Skåne de storslagna tegelmurade tornborgarna Kärnan, Lindholmen och Falsterbohus.²³ Någon motsvarighet till dessa kan inte gärna ha funnits i Örkelljunga utan att lämna tydligare spår. Här blir hypotesen snarare att det varit ett enklare, träbyggt fäste på den höga kullen men att, som ovan berörts, ett större komplex av byggnader har funnits som förborg i området kring Örkelljunga kyrka.

När Örkelljungaborgen byggdes och hur länge den varit i funktion är en fråga som endast kan lösas genom arkeologiska dateringsmetoder. Borgen behöver egentligen inte ha funnits på plats någon längre tid före de uppmärksammade händelserna 1307–16. I varje fall finns det inga antydningar i det skriftliga källmaterialet om någon kungsgård eller något mera distinkt kungalev i Örkelljungatrakten i den s.k. Kung Valdemars jordebok från ca 1230. Om borgen hade funnits vid denna tidpunkt hade förmodligen Örkelljunga nämnts.

Även om inget kungalev i Norra Åsbo nämns 1230, kan vi genom något senare skriftligt källmaterial likväl se att den danska kronan verkligen har varit besutten i Örkelljungaområdet senast under 1300-talet. Det framgår av ett brev från 1378, vari en tidigare verkställd pantsättning av krongods i Örkelljunga socken omtalas. Det var den ovan nämnde Kristoffer II, som under sin tid som kung av Danmark, 1320–26 eller 1329–32, hade pantsatt följande kronoegendomar till

riddaren Anders Pedersen i Alnarp för 340 mark silver:

bona...in Scania situata uidelicet Nørre Sæby. bona in Nørreskowhærith uidelicet Grymelstørp. bona in parrochia Ørknælywngæ. Lwmma in Baræhærith necnon insulam Hwæthæn, dvs. 'gods beläget i Skåne, nämligen Norra Sæby, gods i Norreskogs härad [varmed avses Norra Åsbo], nämligen i Gråmanstorp och gods i Örkelljunga socken, Lomma i Bara härad och ön Ven'.²⁴

Med kännedom om den kungliga borgen och denna pantsättning, som alltså ägt rum senast något decennium efter det att borgen bränts 1316, kan vi sluta oss till att det verkligen har funnits en viss ansamling av gårdar i kronans ägo i Örkelljunga socken under högmedeltiden. Vi noterar dessutom att Örkelljunga i detta brev faktiskt uppträder tillsammans med bl.a. två gamla kungliga domäner, som vi känner från Kung Valdemars jordebok som kungalev, nämligen Säby och Ven.²⁵

Det skriftliga källmaterialet för Örkelljungatrakten från 1400-talet är ytterst knapphändigt, men från början av 1500-talet är källflödet betydligt rikligare. Då får vi uppgifter om att flera gårdar i området ingick i vad som då kallades *Kronolänet*.

Kronolänet i Norra Åsbo

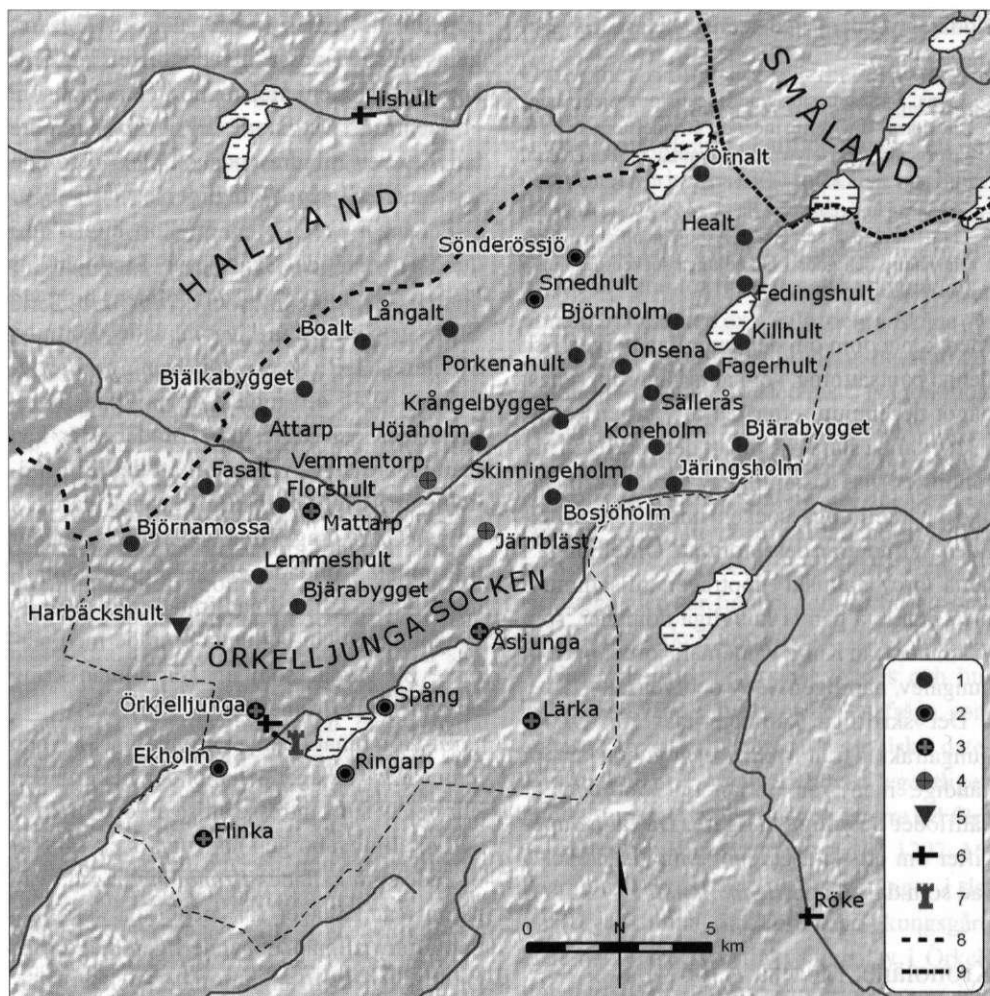
Till en medeltida kunglig borg hörde oftast ett resursområde, som i samtiden kallas län, slottslän, kronans län e.dyl. Till skillnad från senare tiders svenska länsindelning fanns det under dansk senmedeltid och 1500-tal en mängd län av varierande storlek i Skåne, och kungamakten kunde förläna dessa områden till en länsinnehavare, en *lensmand*, på olika villkor: antingen helt fritt eller mot en avgift eller mot att utföra viss tjänst. De större länen, de s.k. huvudlänen, kunde innefatta flera hänader, och dessa var i regel knutna till något av de större kungliga slotten eller riksfästena. Som exempel kan nämnas Helsingborgs län, som tidvis hade fem, ibland ända

upp till nio underlydande hänader. Tillsammans bildade dessa hänader »Helsingborgs län» med slottet i Helsingborg, Kärnan, som länscentrum. Det kunde också finnas mindre län, t.ex. ett mindre godscomplex, som inte var knutet till något kungligt slott.²⁶

Ett annat exempel på ett stort huvudlän i det senmedeltida Skåne var Lindholmens län, som var knutet till Lindholmens borg vid Börringesjön. Detta län omtalade drottning Margareta 1379 som »wort laen...teel Lindholm», och i det ingick tidvis Oxie, Bara, Ingelstads och Järrestads hänader. Här kan man vidare lägga märke till att det till Lindholmens slott även hörde ett antal gårdar i borgens nära omgivning och att dessa gårdar tillsammans bildade ett särskilt »Lindholmens birk». Till skillnad från övriga delar av Lindholmens län låg detta område med närmare 60 gårdar som en kärndomän kring borgen vid Börringesjön.²⁷

Ordkombinationen »kronens slot och lehn» är väl belagd, och mot den bakgrunden blir det av stort intresse att se att det i trakten av Örkelljungaborgen har funnits ett särskilt område som kallades *Kronolänet*. Som ovan nämnts är källäget för medeltida skriftliga uppgifter i allmänhet synnerligen magert för Örkelljunga och angränsande socknar, där ibland Fagerhults socken i norr, mellan Örkelljunga och den gamla riksgränsen.²⁸ Det finns inga kända *samtida* uppgifter från tiden kring 1300 om att det till borgen i Örkelljunga har funnits något resursområde i form av ett slottslän eller motsvarande. Som ovan berörts kan dock den 1378 omvittnade kungliga pantsättningen, som ursprungligen torde ha skett på 1320-talet, ses som ett skriftligt belägg på krongods, som strax efter borgens nedläggning har förpantats till en privatperson.

Under slutet av medeltiden och genom hela den danska tiden ingick Norra Åsbo härad i det ovan nämnda Helsingborgs slotts-

Karta över den senmedeltida bebyggelsen i Örkellunga-Fagerhultsområdet, i huvudsak enligt jordeböcker från början av 1500-talet. Kronolänets gårdar (1) ses här tillsammans med områdets självägargårdar (2) samt landbogårdar tillhöriga ärkesätet (3), Herrevadskloster (4) och det världsliga frälset (5). Sydöst om Örkellunga kyrka (6) har läget för den tidigare borgen markerats med en tornsymbol (7). (Karta av Henrik Svensson.)

län. Redan i den äldsta bevarade kronans jordebok över Helsingborgs län, en odaterad jordebok från ca 1523 (ofta kallad Tyge Krabbes jordebok), redovisas de bönder som erlade skatt eller landgille till kronan i Norra Åsbo härad uppdelade på tre tredjedelar, tredingar. Det intressanta är emellertid att jordeboken 1523, liksom flera följande jordeböcker, dessutom tar upp ett fjärde område i

Norra Åsbo. Området ligger således utanför tredingsindelningen, och det redovisas under en särskild rubrik: »*Krone lænid*», i normaliserad namnform *Kronolänet*. Detta bestod av drygt 30 gårdar, framför allt i det som vi senare känner som Örkellunga och Fagerhults socknar, med en enstaka gård i Perstorps socken. Kronolänet omtalas även i flera senare källor under loppet av 1500-talet.²⁹

Det kan diskuteras vad benämningen *Kronolänet* står för, varför denna del av Norra Åsbo intog en särställning vid redovisningen i kronans äldsta kamerala källor från 1500-talet. Hela Helsingborgs län var ju ett enda stort »kronolän», i detta var Norra Åsbo ett av flera härader och även övriga härader var indelade i administrativa underavdelningar: Bjäre härad i fjärdingar, Göinge i åttingar osv. Men det fanns bara ett område i länet som särskilt benämndes Kronolänet, och om benämningen endast åsyftat en ansamling av krongårdar i detta härad borde det finnas en mängd likartade »kronolän» i andra härader inom andra danska huvudlän med många krongårdar; en preliminär bedömning tyder på att så inte tycks vara fallet.

Mitt förslag till tolkning blir därför att Kronolänet i Norra Åsbo en gång kan ha varit ett eget slottslän och att benämningen har överlevt det slott, riksfästet i Örkelljunga, som det en gång hade tillhört. Kring 1523 var det kanske bara en del av ett tidigare mera omfattande slottslän som hölls samlat under

denna benämning, kanske en tidigare kärndomän till den nedlagda borgen, i analogi med det ovan nämnda Lindholmens birk.

Borgen, länet och skogbygdens kolonisation

Man ser i jordeboken 1523 att gårdarna i Norra Åsbos tredingar har en komplicerad avgiftsstruktur, bl.a. med den s.k. studskatten tillsammans med diverse spannmåls-, smör-, animalie-, hö-, ved- och penningsskatter (se exempel i Tabell 1). Kanske har vi i dessa tredingsgårdar en indikation på områdets äldsta historiska bebyggelse, ett skikt av självägargårdar, som i varje fall kan vara etablerade före 1200, då studskatten först omnämns.³⁰

Mot detta äldre skikt kan ställas en förmodligen yngre bebyggelse i Kronolänet, där inga gårdar betalade studskatt. I stället erlade var och en av Kronolänets gårdar som landgilleperscdlar en penningavgift (10 sterling) jämte 12 sågade plankor (en »tylt bord») och

Tabell 1. Gårdar ur Norra Åsbos Övre treding med skatteperscdlar enligt Tyge Krabbes jordebok från ca 1523.

Gård/by	Bönder	Stud: Korn skpr	Spann- mål skpr R./K./H.	Smör Pund	Peng. grot	Ko	Lamm	Höns	Gäss	Hö lass	Ved lass	Skrivar- skäppa
Övre treding:												
Ekholm (Ö.)	Å.B.	3	1,5/12/10		4	½	½	2	1	2	7	1
Ringarp (Ö.)	K.B.	3	1,5/12/10		4	½	½	2	1	2	7	1
— » — (Ö.)	S.P.	3		5								1
Spång (Ö.)	J.P.	3	1,5/12/10		4	½	½	2	1	2	7	1
Sönderössjö (F.)	C.	3		8								1
— » — (F.)	J.L.	3		8								1
Smedhult (F.)	L.N.	3		8								1
— » — (F.)	M.	3		5								1

Tabell 1 omfattar inte hela Norra Åsbos Övre treding utan endast de gårdar som senare inräknas i Örkeltjunga (Ö.) eller Fagerhults (F.) socknar. Åborna, som är noterade med initialer, är alla jordegna, dvs. självägare (jfr *HbgI* 1582–1584, s. 416), och avgifterna är att betrakta som skatt till kronan. Dessa gårdar hade alltså att erlagga vardera 3 skäppor (skpr) korn som studskatt, vidare antingen ett antal skäppor spannmål (råg, korn eller havre) eller en smörskatt, vidare en penningavgift för vissa (4 grot), en animalieavgift (omfattande hela eller delar av kor, lamm, höns och gäss), vidare ved och hö och slutligen en avgift till skrivaren (skrivarskäppa).

ett lamm; ett par gårdar erlade dessutom en smör- respektive en järnavgift (se Tabell 2). Den varierade avgiftsstrukturen leder fram till hypotesen att dessa gårdar har etablerats längre fram under 1200-talet eller närmare 1300, och det är även då som vi säkert känner existensen av länets centrum, den kungliga borgen.

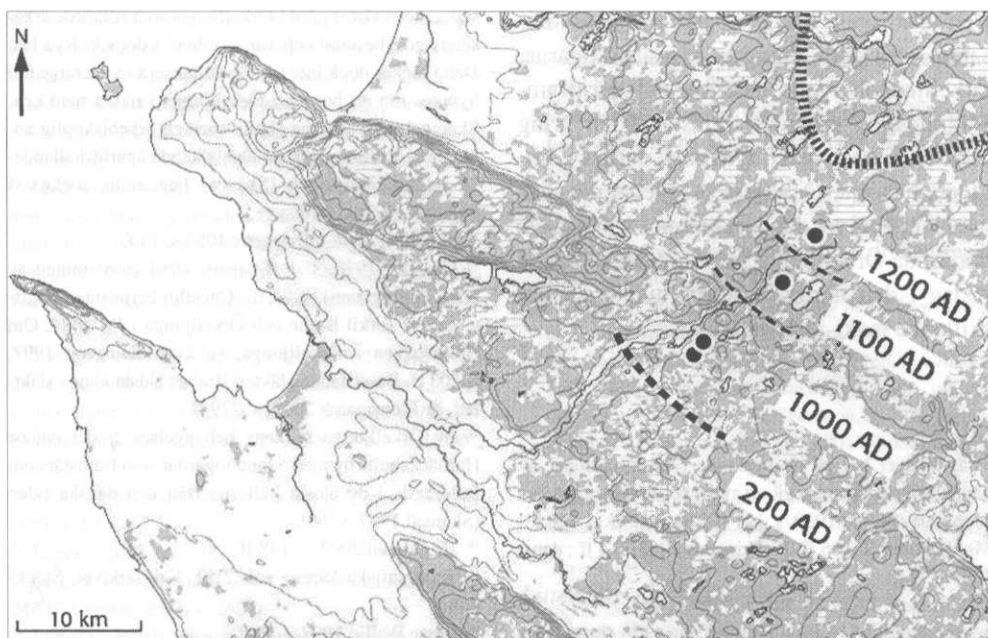
En sådan hypotes kan med fördel kombi-

neras med nyligen publicerade resultat och tolkningar utifrån paleoekologiska studier. Enligt Per Lagerås tyder bl.a. pollenanalyser i norra Skånes skogsbygder på att det kring Örkellunga inte har funnits någon permanent odling och därmed ingen fast bondebebyggelse under järnåldern, bortsett från att vi har haft starten på en kolonisation på 1000-talet, alltså en landnamnsperiod vid vikinga-

Tabell 2. Kronolänets gårdar i Örkellunga och Fagerhult med avgifter enligt jordeboken ca 1523.

Gård/by	Landbor	Pengar sterling	Bord tylt	Lamm	Smör skpr	Järn stycke	Fogde- skäppa	Stud: Korn skpr
Kronolänets:								
Bosjöholm (Ö.)	J.A.	10	1	1	½	6		
Lemmeshult (Ö.)	O.J.	10	1	1			1	3
Björnamossa (Ö.)	O.P.	10	1	1				
Fasalt (Ö.)	P.	10	1	1				
Bjärabygget (Ö.)	T.	10	1	1				
Florsult (Ö.)	J.	10	1	1	½			
– » – (Ö.)	P.H.	10	1	1	½			
– » – (Ö.)	J.G.	10	1	1				
Attarp (Ö.)	J.	10	1	1				
Bjälkabygget (Ö.)	B.	10	1	1				
Boalt (Ö.)	N.	10	1	1				
– » – (Ö.)	E.	10	1	1				
Långalt (Ö.)	B.	10	1	1				
Höjholm (Ö.)	L.	10	1	1				
Krångelbygget (Ö.)	T.	10	1	1		6		
Porkenahult (F.)	H.	10	1	1				
Onsena (F.)	J.S.	10	1	1				
Björnholm (F.)	P.L.	10	1	1				
Örnalt (F.)	A.	10	1	1				
Healt (F.)	P.G.	10	1	1				
Fedingshult (F.)	L.	10	1	1				
Killhult (F.)	N.	10	1	1				
Fagerhult (F.)	K.T.	10	1	1				
– » – (F.)	P.V.	10	1	1				
Sällerrås (F.)	G.	10	1	1				
Koneholm (F.)	I.	10	1	1				
Bjärabygget (F.)	J.	10	1	1				
Järingsholm (F.)	J.J.	10	1	1				
Skinningeholm (F.)	J.	10	1	1				
Spång (Ö.)	M.P.	10	1	1				
Totalt i Kronolänets 30								

I jämförelse med Tabell 1 ser man i Tabell 2 att Kronolänets landbor vardera hade att erlägga en penningavgift (10 sterling) samt 1 lamm och 12 plankor (1 tylt bord). Gården Lemmeshult skiljer ut sig, med en avgiftsstruktur som mera liknar tredingsgårdarnas.³³

Karta som visar olika kronologiska steg i den agrara kolonisationen av den nordskånska skogsbygden, enligt en tolkning baserad på daterade röjningsrösen och pollendiagram. (Ur Lagerås 2007.)

tidens slut eller början av medeltiden. Därefter kan man i det paleoekologiska materialet iakttä en bebyggelseexpansion mot norr, längre upp i gränsskogarnas område, och denna expansion har under 1200-talet nått fram till trakten av eller strax söder om Fagerhult.³¹

Detta leder tillbaka till frågan om hur gammal sockenkyrkan i Örkelljunga kan vara. Den är svårdaterad på grund av omfattande eftermedeltida ombyggnader, men som ovan nämnts är det mest rimliga att den har anlagts någon gång under 1200-talet. Inrättandet av socknen kan då ses som en följd av att bygden vid denna tid hade blivit befolkad.

En kolonisation av nya gårdar i de tidigare sammanhängande gränsskogarna kan dels tolkas som ett uttryck för den allmäneuropeiska befolknings- och bebyggelseexpansion som ägde rum under högmedeltiden, särskilt i Nordeuropa.³² Mera specifikt, på ett lokalt

plan, kan vi även ha att göra med en kolonisation som har stimulerats av borgens upprättande. Ett tredje sammanhang av stort intresse är den tidvis omfattande lågtekniska järnframställning (blästbruk med myrsmalm eller s.k. rödjord som råvara) som under den danska tiden har haft sitt centrum i ett sammanhängande område från södra Halland, över delar av Norra Åsbo och Göinge.³⁴ Denna järnbygd har även omfattat angränsande delar av sydvästra Småland. Inom detta område var handelsförbindelserna livliga, inte minst över den gamla riksgränsen mellan Danmark och Sverige, och Lars-Olof Larsson beskriver denna transnationella region som en samlad dansk-svensk blästbruksregion.³⁵ Även om järnavgifterna i Kronolänet inte var framträdande i jordeboken 1523 står det utifrån senare jordeböcker klart att Kronolänets bönder tillsammans har erlagt en kollektiv järnavgift till kronan.³⁶

I en diskussion kring skogsbygdens kolonisation, sockenbildningen i gränsskogarna, Örkelljungaborgens datering och järnframställningen i området framstår tiden kring 1300 som en mycket dynamisk period i områdets historia. Och dess betydelse når därmed långt utöver det decennium i 1300-talets början då Örkelljunga var ett återkommande inslag i den nordiska storpolitikens snabbt skiftande makt- och intrigspel.

Noter

¹ Jag bygger här på de ingående rekonstruktioner av händelseförloppet som gjorts av Jerker Rosén och Allan Mohlin. Se Rosén 1939, s. 121 ff.; dens. 1945, s. 140 ff.; Mohlin 1960, s. 106 ff. Jfr Bringéus 1952, s. 5 ff.; dens. 1997, s. 9 ff.

² *Dipl. Dan.* 2:6 nr 85. Rosén 1939, s. 134.

³ *Dipl. Dan.* 2:6 nr 86. Rosén 1939, s. 136 ff.; se även Rosén 1945, s. 140 ff., där förf. bemöter en del diskussionsinlägg rörande Örkelljungatraktatens existens och datering. Jfr Mohlin 1960, s. 110 f.

⁴ För det följande, se *Dipl. Dan.* 2:6 nr 94 f.; Erikskrönikan, vv. 2704–2758 (i Rolf Pippings utgåva s. 155 ff, i Sven B.F. Janssons utgåva s. 118 ff.). Se även Rosén 1939 s. 137 ff.; Mohlin 1960, s. 111 f.

⁵ Rosén 1939, s. 138 med not 54, där Rosén citerar Erik Menveds anklagelseskraft från Huitfeldts krönika.

⁶ *Dipl. Dan.* 2:6 nr 125. Rosén 1939 s. 150 ff.; Mohlin 1960, s. 113 ff.

⁷ I originalet lyder repliken: »Mynnes ider nakot aff hatuna leck/ fulgörla mynnes han mik/ Thenne er ey bättre än hin» (vers 3864–3866, i Pippings utgåva s. 220, i Janssons utgåva s. 157). Översättningen till nusvenska i citatet ovan är från Janssons utgåva, s. 9.

⁸ Rosén 1939, s. 159 ff, 187 ff.; Mohlin 1960, s. 114 ff.

⁹ *Dipl. Dan.* 2:6 nr 285.

¹⁰ Rosén 1939, s. 134.

¹¹ Rosén 1945, s. 147. En likartad syn ger också utgåvan i *Diplomatarium Danicum* uttryck för åpropå Örkelljungatraktaten: »At de lybske udsendinge skulle have fulgt kongen til det afsides liggende sted blot for at få deres privilegier stadfæstede er ikke rimeligt. Ved denne lejlighed kan de svenske hertuger have mødt kongen og aftalt det kommende møde...» (*Dipl. Dan.* 2:6, s. 74).

¹² Mohlin 1960, s. 138.

¹³ *Danmarks middelalderlige annaler*, s. 118 f. I en annan handskrift av krönikan skrivs: »castrum in Øchknellunge» (*ibidem*).

¹⁴ *Ibidem* s. 321. I början av 1500-talet fanns det en en-

staka, normalstor gård i Örkelljunga som tillhörde ärkesätets godsbestånd och var inordnad i det s.k. Rya län. Detta räcker dock inte till för att lansera en meningsfull hypotes om att borgen i Örkelljunga i likhet med t.ex. Skeingeberg i Göinge skulle varit en ärkebiskoplig anläggning. Närmare om de äldsta kända ägarförhållandena i Örkelljunga och (Skånes) Fagerhults socknar i Skansjö 1997, s. 76 ff.

¹⁵ *PR 1624*, s. 39 f. Bringéus 1950 s. 13 f.

¹⁶ Cavallin 1978, s. 1 ff.; dens. 1984 (med inlägg av Hans Gillingstam), s. 22 ff.; Cavallin berör inte uppgifterna om Torkil Brahe och Örkelljunga i *PR 1624*. Om Brahekalken i Örkelljunga, se även Bringéus 1997, s. 103 ff. Beträffande släkten Brahes äldsta kända släktled, jfr Flensmarck 2003, s. 279 ff.

¹⁷ Av Örkelljunga sockens bebyggelser är det endast Harbäckshults by med 5 landbogårdar som framstår som frälseägda i de äldsta källorna från den danska tiden (Skansjö 1997, s. 66).

¹⁸ Jfr Ödman 2002, s. 148 ff.

¹⁹ Topografiska kären: vol. 2:52, Krigsarkivet, Stockholm.

²⁰ Lasse Wallin 1997, s. 88 f.

²¹ Jfr Thomas Andersson m.fl. 2004, s. 46.

²² Bringéus 1997, s. 22 ff., s. 46.

²³ A.N. Jaubert 1988; jfr artiklar av Anders Reisnert, Sten Skansjö och Anders Ödman i Mats Mogren & Jes Wienberg (red.) 1995; Ödman 2002, s. 19 ff.

²⁴ *Dipl. Dan.* 4:1 nr 400.

²⁵ Om kungalev i Skåne, se Ingvar Andersson 1974, s. 26 ff.; Andrén 1983, s. 34 ff.; jfr för skogsbygden Skansjö 1997, s. 76 ff.

²⁶ Allmänt om länsväsendet, se Erslev 1879, s. 1 ff.; Jexlev 1978, s. 574 ff.; Lerdam 1996, s. 12 ff. För utvidgningen av det nyinrättade Kristianstads län 1616 tycks Helsingborgs län oftast ha bestått av Luggude, Bjäre, Södra Åsbo, Norra Åsbo och Göinge härader. Vid något tillfälle har till länet även hört Rönnebergs, Önsjö, Harjagers och Torna härad. Se Erslev 1879, s. 1 f.; Ingvar Andersson 1974, s. 311; Jexlev 1978, s. 584 ff.; Lerdam 1996, s. 91 f.

²⁷ Skansjö 1981, s. 144 ff. Av de 57 gårdarna i birket låg 46 i de närbelägna socknarna Svedala och Aggarp, och i birket ingick även 4 gårdar i Gylle by och 7 i Lilla Alstads by (båda i Skytts härad).

²⁸ Det saknas entydiga belägg för att Fagerhults socken och den äldsta kyrkan där har etablerats under medeltiden. Se diskussionen om kyrkans ålder i Skansjö 1997, s. 68 ff. Ingenting återstår av en äldre kyrkobyggnad efter en rivning 1899, och den nuvarande kyrkan saknar medeltida inventarier. I redovisningen av socknar i Norra Åsbo härad i Lunds stifts landebok från ca 1570 saknas bl.a. Fagerhults socken, och så även i det äldsta bevarade extraskattemantalsregistret från 1584, där de

skattskyldiga i häradet annars redovisas socken för socken; redovisningen 1584 av Norra Åsbo härads socknar avslutas, efter Riseberga socken, med Kronolänets, och bland de skattskyldiga där nämns även landbor i »Faurolto» och andra gårdar som senare räknas till Fagerhults socken (*Hbgl 1582–1584*, s. 423 f.). Annorlunda hos Roland Kristiansson, som bl.a. utifrån avbildningar av den äldsta kyrkobyggnaden (Mandelgrens teckningar, foton före rivningen 1899) argumenterar för uppfattningen att kyrkan i Fagerhult kan ha byggts redan på 1200-talet, på kungligt initiativ (Kristiansson 2001, s. 17 ff. och s. 237 ff.).

²⁹ Jordebok över Helsingborgs län ca 1523, DRA, fol. 28r f. Jag vill tacka Mattias Karlsson för att jag har kunnat utnyttja hans manus till en planerad utgåva av Krabbes jordebok. Se även *Hbgl 1582–1584*, s. 265 ff., s. 423 f.

³⁰ Se en närmare diskussion om dessa frågor i Skansjö 1997, s. 82 ff.

³¹ Lagerås 2007, s. 19 ff.

³² Se t.ex. Larsson 2000, s. 64 f.; Benedictow 2003, s. 246 ff; Orrman 2003, s. 250 ff.

³³ Längden inleds egentligen med två gårdar, »Torre-rött» och »Rynderött», som inte kan identifieras med gårdar i Örkelljunga, Fagerhults eller Perstorps socknar. Sannolikt avses Torraröd och Rügneröd i Färingtofta socken, gårdar som är belägna ca 30 km söder om Örkelljunga kyrka. Dessa gårdar redovisas 1523 med en annan avgiftsstruktur än Kronolänets i övrigt, och de ingår enligt jordeboken över Helsingborgs län 1583/1584 i Norra Åsbos Övre treding (*Hbgl 1582–1584*, s. 262) och tas inte med i tabell 2 ovan.

³⁴ Se härom Ödman 2001, s. 81 ff.; Thomas Andersson m.fl. 2004, s. 77 ff. Pågående undersökningar vid U/V Syd. Lund, kring järnframställningens kronologi och karaktär i Örkelljunga-Fagerhult-området under senmedeltid och tidigmodern tid kan här förväntas tillföra nya, intressanta tolkningsperspektiv.

³⁵ Larsson 2000, s. 62 ff.

³⁶ Se t.ex. *Helsingborgs län... 1584*, s. 267. Jfr Skansjö 2003.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Rigsarkivet, Köpenhamn (DRA)

Danske Kancellii:

Registratur 108 A pakke 36 (tidigare 69): Jordebok över Helsingborgs län (odat., kring 1523)

Krigsarkivet, Stockholm

Samlingar av topografiska kartor:

Topografiska kåren volym 2:52

Tryckta källor

Danmarks middelalderlige annaler, udg. ved Erik Kroman, Köpenhamn 1980

Diplomatarium Danicum, udg. af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, Köpenhamn 1938 ff. (förförkortas *Dipl. Dan.*)

Erikskrönikan enligt Cod. Holm. D2 jämte avvikande läsarter ur andra handskrifter, utg. av Rolf Pipping, Samlingar utgivna av Svenska Fornskrift-Sällskapet, Häfte 231, Stockholm 1963

Erikskrönikan. Redigering, inledning och kommentarer av Sven-Bertil Jansson, Stockholm 2003

Helsingborgs län. Räkenskaper 1582/1583, jordebok 1583/1584, extraskattemantalslängd 1584, utgivna och kommenterade av Ola Svensson. Skånsk senmedeltid och renässans 18, Lund 2001 (förförkortas *Hbgl 1582–84*)

Prästrelationerna från Skåne och Blekinge av år 1624, utg. av John Tuneld, Lund 1934 (förförkortas *PR 1624*)

Litteratur

Andersson, Ingvar, *Skånes historia. Senmedeltiden*, Stockholm 1974

Andersson, Thomas m.fl., *Spåren i landskapet. Den skånska skogens kulturarv*, Stockholm 2004

Andréén, Anders, »Städer och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230», *Scandia* 1983

Benedictow, Ole Jørgen, "Demographic conditions", *The Cambridge History of Scandinavia, Volume 1. Prehistory to 1520*, red. Knut Helle, Cambridge 2003

Bringéus, Nils-Arvid, »Sången om Örkelljunga kyrkklocka», *Skånes hembygdsförbunds årshok* 1949

Bringéus, Nils-Arvid, *Kyrkans tjänare i Örkelljunga pastorat*, Skrifter utgivna av Örkelljungabygdens Hembygdsförening 2, Lund 1950

Bringéus, Nils-Arvid, »Örkelljunga genom tiderna», *Katalog över hantverksutställningen i Örkelljunga 20–29 juni 1952*, Malmö 1952

Bringéus, Nils-Arvid, *Örkelljunga kyrka*, Örkelljunga 1997

Cavallin, Anders, »Tre stenar och en kalk. Bidrag till den danska Braheättens medeltida historia», *Ale. Historisk tidskrift för Skåneland* 1978:2

Cavallin, Anders, »Kalk med konsekvenser. Bokslut efter Tre stenar och en kalk», med inlägg av Hans Gillingstam, *Ale. Historisk tidskrift för Skåneland* 1984:1

Erslev, Kristian, *Danmarks Len og Lensmænd i det Sættende Aarhundrede*, Köpenhamn 1879

Flenmarck, Tor, *Skånelands Medeltid. Orter & Ätter*, Del B, Vä 2003

- Jaubert, A.N., "The Royal Castles during the Reign of Erik Menved (1286–1319)", *Journal of Danish Archaeology* 7 (1988)
- Jexlev, Thelma, *Lensregnskaberne – en oversigt*, Köpenhamn 1978
- Lagerås, Per, *The Ecology of Expansion and Abandonment. Medieval and Post-Medieval Land-use and Settlement Dynamics in a Landscape Perspective*, Stockholm 2007
- Larsson, Lars-Olof, »Från blästbruk till bruksdöd. Studier kring järnhanteringen i södra Småland fram till det industriella genombrottet», *Från blästbruk till bruksdöd. Småländsk järnhantering under 1000 år II*, red. Lars-Olof Larsson & Leif Rubensson. Stockholm 2000
- Lerdam, Henrik, *Danske len og lensmænd 1370–1443*, Köpenhamn 1996
- Kristiansson, Roland, *En gränssocken under krig och fred. Skånes Fagerhult i äldre tid*. Sjöholmen 2001
- Mogren, Mats & Jes Wienberg (red.), *Lindholmen. Medeltida riksborg i Skåne*, Lund Studies in Medieval Archaeology 17, Stockholm 1995
- Mohlin, Allan, *Kristoffer II av Danmark. Förra delen: Välmaktstiden*, Lund 1960
- Orrman, Eljas, "Rural conditions", *The Cambridge History of Scandinavia, Volume I, Prehistory to 1520*, red. Knut Helle, Cambridge 2003
- Rosén, Jerker, *Striden mellan Birger Magnusson och hans bröder. Studier i nordisk politisk historia 1302–19*, Lund 1939
- Rosén, Jerker, »Örkelljungatraktaten», *Historisk Tidskrift* 1945
- Skansjö, Sten, »Svedalabygden från tidig medeltid till dansktidens slut», *Svedala genom tiderna*, red. Kjell Karlsson m.fl., Trelleborg 1981
- Skansjö, Sten, »Örkelljunga – Fagerhult under medeltid och 1600-tal», Lasse Wallin m.fl., *Arkeologisk utredning från Örkelljunga till länsgränsen*, UV Syd Rapport 1997:58, Lund 1997
- Skansjö, Sten, »Örkelljunga – Fagerhult under senare delen av 1500-talet», *Kartering och omlandsstudier utmed E4:an i norra Skåne*, red. Margareta Olsson, Riksantikvarieämbetet UV Syd, Rapport 2003:19
- Wallin, Lasse, »Borgen i Örkelljunga», Lasse Wallin m.fl., *Arkeologisk utredning från Örkelljunga till länsgränsen*, Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport 1997:58, Lund 1997
- Ödman, Anders, *Borgar i Skåne*, Lund 2002
- Ödman, Anders, Vittsjö, *En socken i dansk järnbruchsbygd, Norra Skånes medeltid 2*, Lund 2001

Skatt på jord i Skåne 1660–1900

Av Mats Olsson

Univ.lektor vid Ekonomisk-historiska inst., Lunds universitet

År 2006 höll författaren årsmötesföredraget i Skånelandskapens hist. och arkeologiska förening betitlat »Skatta dig lycklig» efter sin bok med samma namn (2005). I följande uppsats utvecklar Mats Olsson detta ämne och utreder beskattningsförhållandena för olika befolkningskategorier på landsbygden i Skåne under svensk tid.

I 1900-talets historiska standardverk utgick författarna ofta från att livet på landet förr i tiden var fattigt och att de tröga och konserverativa bönderna, tyngda av skatter och pålagor, levde i en mer eller mindre utsatt ekonomisk situation.¹ Men en av ledamöterna i 1883 års skatteregleringskommitté, Herman Ludvig Rydin, ironiserade redan då över den historiska solidaritet som påstods förbinda 1800-talets jordägare med det gamla förtryckta bondeståndet. Han hävdade att grundskatternas konstruktion inneburit »... en städse fortgående skattelindring» allt sedan 1600-talets mitt. Den enda solidaritet som Rydin kunde finna var en gemensam strävan att »erhålla lättnader i de skatter, som man sjelf betalar». Men han påpekade också att om någon grupp kunde anses stå i likartad position som det gamla bondeståndet så är det »landböndernas, arrendatorernas och torparnas klass». Med landbönderna avsåg Rydin frälsebönderna, och han menade att dessa nu levde »... under samma tryckande förhållanden, som förut skatte- och kronojordens innehavare».²

Vem hade egentligen rätt? För att svara på den frågan krävs en kartläggning av 1700- och 1800-talens skattesystem, och hur det totala skattetrycket för bönderna utvecklades. Skattesystemet var komplext, och för att beräkna dess nivå räcker det inte med norma-

tiva källor. Vi måste med exempel och en del antaganden titta på det faktiska utfallet. För att beräkna skattetrycket måste vi dessutom relatera skattenivån till en beräkning av inkomsten, det vill säga böndernas produktionsutfall.

Skatternas indelning och oföränderlighet

Karl XI:s reduktion av adelsgodset och införande av indelningsverket på 1680-talet satte djupa avtryck i de följande århundradenas ekonomiska politik. Varje bondes grundskatter och kronotonden avdelades då till att försörja en bestämd militär, kyrklig eller civil befattningshavare eller institution. Denne indelningshavare saknade i sin tur rättighet att öka uttaget från »sina bönder». Därmed skapades ett stabilt och förutsägbart system som överlevde ända fram till 1800-talets slut.

Med detta hade också en garanti införts mot skattehöjningar som inte riksdagens fyra ständer beviljade. Regeringsformen år 1809 stadgade i paragraf 57 att »Swenska Folkets urgamla rätt att sig beskatta, utöfwas af Rikets Ständer allena, wid allmän Riksdag».³ Att detta inte var någon tom fras visas av 1700- och 1800-talens skatteutveckling.

De ursprungligen viktigaste skatterna var de så kallade grundskatterna. De bestod av

två huvuddelar, jordeboksräntan och mantalsräntan, som dock sammanslogs 1855. Jordeboksräntan var den traditionella årliga jordräntan och bestod egentligen av en rad avgifter med bortglömt medeltida ursprung och namn. I Skåne kallades jordeboksräntan ofta rätt och slätt landgille, precis som frälseböndernas i jordebok reglerade avgifter till godsägarna. Jordeboksräntans nivå stämde inte med gårdarnas mantalsstorlek utan »... stod framdeles där som en irrationell storhet, resultatet av den medeltida skatteutvecklingen».⁴

Mantalsräntans ursprung var en rad skattetitlar som införts under 1600-talet för att finansiera den svenska krigsföringen, och som sedan permanentats. I Skåne kallades den ofta »terminsskatten» eftersom den där, kort efter landskapets införlivande med Sverige, hade påförts den jordbrukande befolkningen som en sammanslagen skatt som årligen betalades i tre terminer. För varje helt mantal betalades då 21 daler silvermynt per år. På samma sätt var den också 1662 år införda saltpeterskatten konstruerad, fast bara med 1 daler per mantal.

Grundskatterna på jord förblev sedan i princip oförändrade i över 200 år. I Skåne var de dessutom formulerade i penningar, så deras värde urholkades successivt med inflationen. Vid ett tillfälle, i samband med myntreformen 1776 skedde en uppvärdering. Då växlades sex daler silvermynt in mot en riksdaler specie, medan grundskatterna skrevs om i relationen tre till ett. Grundskatternas värde dubblerades alltså i ett slag, men som vi nedan skall se påverkade detta bara skattetrycket marginellt och tillfälligt.

Utanför det egentliga skattesystemet och indelningsverket stod knekthållet till infanteriet – roteringen. Dess principiella innebörd var att bönderna underhöll en soldat i utbyte mot att själva slippa bli utskrivna till krigstjänst. Skåne stod länge utanför roteringen

och bönderna erlade istället en speciell utskrivningspeng till kronan. Men 1811 upprättades två skånska infanteriregementen, och all jord som inte var rusthåll roterades, alltså även frälsehemmanen, ja, till och med de adliga säterierna. En rote höll en knekt och bestod i allmänhet av omkring två hela mantal.

Rusthållarna hade en delvis annan situation vad gäller grundskatterna, och de utgjorde i Skåne närmare 40 procent av bönderna. I stället för att betala in sina grundskatter till ett i förväg fastställt belopp fick de behålla pengarna mot att de underhöll en ryttare och dennes häst och rustning. En sådan rustningsstam, som motsvarade ett ryttarnummer vid något av de bägge skånska kavalleriregementena, bestod för det mesta av ett helt mantal eller något mer. Det betydde att det oftast var minst två bönder som svarade för varje ryttare. Eftersom såväl ryttarlönerna som priset på häst, foder, vapen och utrustning var föränderliga storheter ökade rusthållarnas faktiska kostnader, till skillnad från de grundskatter de skulle motsvara, i praktiken med inflationen.

Jämfört med andra krono- och skattebönder ökade alltså rusthållarnas nominella skatt mer, speciellt under perioden 1730–1770. Under 1770-talet kan den summerade rusthållskostnaden för ett halvt mantal i Skåne beräknas till 28 kronor. Detta skall jämföras med de 8 kronor vi får om vi summerar de fyra titlarna längst till vänster i tabell 1, och som alltså de övriga bönderna betalade. På samma sätt var rusthållskostnaden till exempel i början av 1800-talet 50 kronor jämfört med tabellens 15 kronor, och på 1860-talet 126 kronor jämfört med 35 kronor.

Adelns bönder betalade obetydlig grundskatt till kronan. Ypperligt frälse (i Skåne och Halland insocknes) var nästan helt befriat från grundskatter. Det uttryckliga motivet var att dessa bönder istället skulle utföra dags-

verken till adelns säterier. Allmänt (utsocknes) frälse betalade ingen jordeboksränta till kronan, men halva mantalsräntan.

Krono- och skatteböndernas grundskatter motsvarades alltså både enligt den samtida kamerala teorin och i praktiken av frälseböndernas jordränta till godsägarna. Denna form av »skatt» genomgick dock en helt annan utveckling i Skåne. Speciellt under 1800-talet ökade dagsverksskyldigheten markant, från normalt drygt 120 dagsverken per år och bonde vid 1800-talets början till över 300 dagar om året vid seklets mitt.⁵ När dags-

verksskyldigheterna avlöstes av penningarrenden under 1800-talets andra del var det också till belopp som motsvarade sådana dagsverksvolymer.

Vid en jämförelse med nivåerna i tabell 1 kan värdet av frälseböndernas skyldigheter till godsägarna beräknas ha varit i nivå med de andra böndernas grundskatter – fram till 1700-talets mitt. Men därefter ökade belastningen på frälsebönderna. Arbetsräntans medelvärde vid 1800-talets början uppgick till 72 kronor, och på 1850-talet till 312 kronor, och då hade de dessutom samma rote-

Tabell 1. Skatteutveckling i Skåne 1660–1900, ett halvt mantal krono- eller skattehemman.

	Jordeboksränta	Terminskatt	Utskrivningspeng	Roteringskostnad	Kronotionde	Kyrkotionde	Prästtionde	Kvicktionde	Bevillingar	Allmänna besvär	Kommunalskatt	Summa
1660	3,8	2,8			0,5	0,5	0,5	0,4	0,5	1,4	0,4	11
1670	3,8	2,6			0,5	0,5	0,5	0,6	0,5	1,3	0,4	11
1680	3,8	2,6			0,6	0,6	0,7	0,5	0,0	1,6	0,4	11
1690	3,8	2,6			0,8	0,8	0,9	0,6	0,0	1,3	0,4	11
1700	3,8	2,6	1,6		1,0	1,0	1,1	0,8	2,0	2,0	0,5	16
1710	3,8	2,6	1,6		1,1	1,1	1,4	1,0	2,0	2,0	0,5	17
1720	3,8	2,6	1,6		1,7	1,7	1,6	1,2	0,6	3,2	0,9	19
1730	3,8	2,6	1,6		1,2	1,2	1,9	1,3	0,6	2,2	0,6	17
1740	3,8	2,6	1,6		1,4	1,4	2,1	1,4	0,3	2,5	0,7	18
1750	3,8	2,6	1,6		1,6	1,6	2,4	1,7	0,7	2,9	0,8	20
1760	3,8	2,6	1,6		3,3	3,3	4,4	3,1	0,8	5,7	1,6	30
1770	3,8	2,6	1,6		3,3	3,3	4,7	3,3	0,9	6,5	1,6	32
1780	7,5	4,1	3,1		3,7	3,7	5,6	4,0	1,0	6,8	1,8	41
1790	7,5	4,1	3,1		4,9	4,9	8,4	6,0	1,8	9,5	2,4	53
1800	7,5	4,1	3,1		8	8	15	11	7	15	4	83
1810	7,5	5,1		14	11	11	23	16	12	21	5	126
1820	7,5	5,1		15	12	12	22	15	9	22	6	125
1830	7,5	5,1		15	12	12	22	16	7	23	6	125
1840	7,5	5,1		18	14	14	25	17	7	23	15	144
1850	7,5	5,1		21	16	16	30	21	7	25	24	173
1860		12,6		22	18	18	21	15	5	26	49	187
1870		12,6		26	23	23	28	20	7	25	67	231
1880		12,6		35	22	22	26	19	11	24	95	265
1890		8,8		26	17	17	21	15	11	36	94	246
1900		4,4		11	20	20	21	15	21	36	164	312

Anm: Faktisk nominell skatteutveckling för ett hemman som inte var rusthåll. Rusthållare underhåll ryttare med häst istället för att betala de fyra vänstra kolumnerna (se vidare i texten). Beloppen är omräknade från daler silvermynt och riksdaler till kronor.

Källa: Olsson 2005, s. 88, beräkningsförutsättningar och detaljerade källor i kapitel 2–6.

ringskostnad som övriga icke rusthållsbönder. Fram till 1890-talet hade arbetsrانتorna slutligen avlösts av penningarrenden, med nivåer på mellan 700–1 000 kronor om året för ett halvt mantal.

Tienden – fasta och rörliga

Spannmålstiondet kallades också skafttionde i Skåne och bestod under 1600-talet av lika delar kronotionde, kyrkotionde och prästtionde, som alltså vart och ett skulle utgöra en trettiondedel av varje gårds bruttoproduktion. De bägge förstnämnda reglerades till fasta årliga spannmålsbelopp i tröskad säd år 1683. Dess volym var alltså fast, gård för gård, men dess värde förändrades med spannmålspriset, vilket framgår av tabell 1. Kronotiondena var indelta till olika befattningshavare och institutioner, precis som grundskatterna, medan kyrkotiondena skulle gå till socknens i 1734 års lag fastslagna skyldighet att bygga kyrka, klockstapel, kyrkmur, socken- och fattigstuga. I en del av de skånska socknar där en godsägare var *Patronus* över sockenkyrkan, ägde denne rätt att uppbära krono- och/eller kyrkotiondet. Tiondet gick då rätt in på debetsidan i herrgårdshushållets vinst- och förlusträkning, vilket ibland ledde till sekellånga konflikter med allmogen om eftersatt underhåll av förfallna kyrkor.

Prästens tionde förblev istället rörligt i många socknar, speciellt i Malmöhus län – och togs i *neken* – alltså otröskad säd i form av kärvar direkt från åkern. Prästen hade också rätt till kvicktiondet, alltså var tionde levande (kvickt) fött djur av varje bonde: föl, kalv, lamm, gässling, kulting och kid. Dessutom ingick en rad artiklar, som varierade något mellan församlingarna, i de skånska prästernas krav på sina åhörare: helgonskyld i tröskad säd, påskmat i form av ost och bakat bröd, höns och ägg samt ibland humle,

lin och hampa. Därtill utkrävdes några dagskörsor om året från varje bonde, för att hämta ved till prästgården och sprida gödsel på dess åkrar.

Eftersom prästtiondet förblev en faktisk produktionsskatt genomgick det en helt annan utveckling än de fasta krono- och kyrkotiondena. När bönderna ökade sin gårdsproduktion ökade också tiondet. Detta åskådliggörs i figur 1, som visar inbetalningarna till kyrkoherden i Billinge från en av socknens gårdar under perioden 1720–1860. Från 1720- till 1810-talet ökade uttaget med drygt 80 procent, och efter laga skiftet, som i Norra Hultseröd genomfördes 1835, har utvecklingen varit ännu starkare. Av vår sammanställning över de skånska böndernas skatteutveckling (tabell 1) framgår också att de skånska prästernas spannmålstionden fram till 1800-talet hade vuxit så att de var i nivå med de bägge andra tiondeslagen tillsammans.

Detta bidrog till att det efterhand blev allt mer attraktivt att inneha ett pastorat i Skåne. En kyrkoherdes nettoinkomster översteg på 1820-talet vanligen klart de högsta överstelöjtnantslönerna, och även professorslönerna vid Lunds universitet.⁶ Till slut uppmärksammade riksdagen att prästtiondena i Skåne tenderat att öka otillbörligt i takt med att jordbrukets bruttoavkastning stigit, och på 1860-talet reglerades de slutligen, och reducerades därtill överlag med 40 procent. Redan dessförinnan hade emellertid på de flesta håll fasta avgifter införts genom överenskommelser mellan kyrkoherdarna och hela eller delar av deras församlingar.

Bevillningar och personskatter

Med bevillningar menades olika typer av extra skatter, men de måste processas genom en mer eller mindre ovillig ståndsriksdag för att kunna införas. Vid ett tillfälle gav dock

riksdagen frivilligt avkall på denna heliga princip. Under det karolinska enväldets fredstid kunde ständerna med tillfredsställelse konstatera att inga bevillningar var nödvändiga, och förmåddes istället 1693 att ge kungen fullmakt att själv utfärda i princip vilka bevillningar han ville i krigstid. Detta utnyttjades sedan maximalt under Karl XII:s krigiska regenttid, då en rad kontributioner och avgifter avlöste varandra. Vi ser också av tabell 1, att det är under denna tid, jämsides med det tidiga 1800-talet, som bevillningarna har haft störst relativ betydelse för böndernas skattetryck. Från och med 1719, och allt framgent, tog riksdagen åter kontrollen över beskattningen.

En genomgång av de växlande och detaljerade bevillningsbeslut som riksdagen fattade under 1700- och 1800-talen skulle föra för långt i detta sammanhang. De tyngsta delarna var den allmänna bevillningen på jorðinnehav eller lön, samt för frälsejord så kallad rusttjänstbevillning.⁷ Här återfinns också alla de lyxskatter som eftervärlden förundrats över – skatter på innehavaren och brukaren av fönster, peruker, vagnar, styvkjortlar, tobak, puder, m.m. Brännvinsbevillningen hade dels karaktären av saluaccis, alltså en omsättningsskatt, dels allmän skatt på husbehovsbränning, vare sig man brände eller ej. Under 1800-talet fanns parallellt en skatt efter pannrymden, alltså brännvinspannans storlek på de gårdar som uppgavs inneha en sådan.

År 1810 gjordes ett försök att utforma den allmänna bevillningen som en progressiv inkomstskatt. På konstitutionsriksdagen 1809–10 hade bönderna framgångsrikt drivit frågan om lika beskattning oavsett stånd. För deras del gavs emellertid tanken på inkomstdeklARATIONER upp. Bevillningen utformades för dem som en nivågrupperad avgift efter gårdarnas taxeringsvärde.⁸ Två år senare hade försöket avvecklats, och progressiv inkomst-

skatt lät nu vänta på sig till 1900-talets början.

Efter år 1812 tillkom i stället skatter i form av person-, objekt- och klasskatter. Klassskatten var kopplad till personens yrke och dess förmodade skattekraft. Den allmänna bevillningen efter artikel 2, som berörde jordbruket, utformades som en procentuell beskattning av gårdens taxeringsvärde.

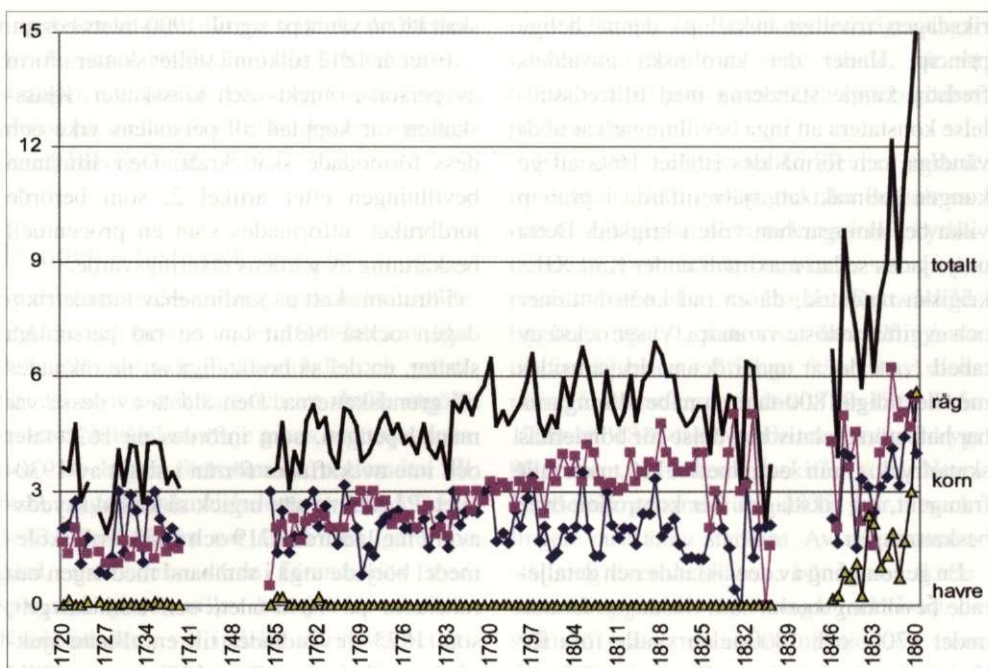
Förutom skatt på jorðinnehav fattade riksdagen också beslut om en rad personliga skatter, en del så beständiga att de räknades till grundskatterna. Den äldsta av dessa var mantalspengen, som infördes på 1630-talet och inte avskaffades förrän i slutet av 1930-talet. På samma sätt utgick så kallad skyddsavgift mellan åren 1719 och 1883. Folkskolemedel började utgå i samband med lagen om folkskola på 1840-talet, och kurhusavgift, som 1873 förvandlades till en allmän sjukvårdsavgift, hade införts 1818 som en följd av ökningen av venerisk smitta i napoleonkrigens spår.⁹

Vid uträkningen av den nominella skatten i tabell 1 har personskatter påförts som en del av bevillningarna med antagandet att gårdshushållet på ett halvt mantal bestått av fyra vuxna personer: man och hustru samt en av vardera dräng/son och piga/dotter.

Kommunalskatt och allmänna besvär

Till de allmänna besvären räknades skjutsningsskyldighet, väghållning, skyldighet att bygga och underhålla broar, tingshus, inkvartering, m.m. Böndernas naturaprestationer till kronan var ännu under 1800-talet en fast och betydande del av skattesystemet. Landshövdingen i Malmöhus län framhöll i sin femårsberättelse 1841 att »... bland de mest tryckande onera [pålagor] för jordbruket, som fordrar alla sorters arbetskrafter, anses väglagning och skjutsning».¹⁰

Från och med 1800-talets mitt gjordes ansträngningar från statens sida att lägga ut

Figur 1. Prästtjondet utveckling 1720–1860 Norra Hultseröd nr. 5, $\frac{5}{16}$ mantal i Billinge socken (travar).

Anm: En *trave* motsvarade i Skåne för det mesta 20 *nekar* (i kärvar bunden säd).

Källa: Skånes agrarhistoriska databas, Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet. Originalhandlingar i Billinge kyrkoarkiv LV:1–3, O:1. Uppgifter saknas för denna gård 1740–53 och 1837–45. 1861 blev tiondet fast och betalades i tröskad säd.

skjutsningsskyldigheten till gästgiverierna på entreprenad. Detta motiverades dels med att det ansågs hämmande för de enskilda gårdsbruket att hålla extra hästar och personal, dels med att bonddrängarnas kringflackande mellan skjutshållen var till förfång för sedligheten. År 1865 gavs möjlighet att avlösa skjutsningen mot 16 kronor per helt mantal. Men järnvägarnas tillkomst minskade behovet av skjutsning, och från år 1878 övertog staten och landstingen bidragsskyldigheten till skjutshållen.

Speciellt efter år 1840 ökade väghållningens betydelse. Den ökande handeln och den begynnande industrialiseringen krävde förbättrade transporter, och medvetna satsningar från statens sida ledde till en omfattande

upprustning.¹¹ Eftersom väghållningen alltså jämt vilade på den mantalssatta jorden medförde detta att kostnaden för bönderna ökade kraftigt. År 1875 var medelkostnaden på 1 000 kronors taxering 3,43 kronor i Malmöhus län, alltså mer än tre gånger så mycket som den allmänna bevillningen. Väghållningen blev på 1890-talet en kommunal angelägenhet, men vägkommunen skiljde sig från den borgerliga kommunen genom att den fortsatt grundades på mantalssatt jord. Inte förrän 1905 infördes ett system som fördelade kostnaderna jämnare mellan kommunerna, och som skarpade debiterade andra näringar än jordbruket.¹²

Övriga »historiska förpliktelser» räknades till mindre än 10 kronor per mantal år 1822.

Dessa försvann i princip under de följande årtiondena. Tingsgästpenningar, liksom lagmans- och häradshövdingepenningar avskaffades 1841. Byggnadsskyldigheter, liksom underhåll av fjärdingsman överflyttades till kommunerna på 1850- och 60-talet. Någon inkvartering av tågande trupper hade inte utkrävts sedan napoleonkrigen.

Kommunalskatter var vid 1800-talets början okända till namnet, men motsvarades i verkligheten av avgifter till klockaren, i skyldigheter att delta i olika typer av byggnadsverksamhet och bekosta fjärdingsman, samt i gamla avgifter till bykassor. Med förordningen om sockenstämma och kyrkoråd 1817 gjordes den borgerliga kommunen territoriellt sammanfallande med församlingen. Socken gav samtidigt kommunal beskattningsrätt. Detta tillsammans med utskiftningen gjorde att bystämmorna förlorade i betydelse, och efter några årtionden upphörde de helt och hållet i de flesta byar, och med dem eventuella byavgifter. Enligt 1817 års förordning hade endast ägare av mantalssatt jord i socknen yttranderätt på sockenstämma, och det var endast denna kategori som var kommunalt skattskyldiga. Riksdagen 1840 överflyttade denna rätt och skyldighet till alla dem som utgjorde bevilning till staten.

Genom att kommunerna ålades att sörja för fattigvården, och senare även folkskolan, fick kommunalskatterna en allt större betydelse, medan statsskatterna hölls nere. Den kommunala skatten reglerades genom de kommunal- och bevilningsförordningar som kom i början av 1860-talet. Vad invånarna i en kommun betalade i allmän bevilning blev bestämmande för deras så kallade fyrktal. Fyrk var enligt 1862 års förordning om kommunalt självstyre på landet den norm enligt vilken kommunal skatt skulle utgöras, men även rösträtten vilade på fyrktalet, som beslutades av varje kommunalnämnd.¹³

Utdebiteringen per fyrktal beslutades

alltså av kommunalnämnden i varje socken och kunde variera år från år. Under 1800-talets två sista årtionden var den t.ex. i Högs socken som lägst 32 öre och som högst 56 öre. Skillnaderna inom Skåne var stora men dessa värden ligger i mittfåran. I Malmöhus län fanns det till exempel år 1896 socknar som bara debiterade 11–14 öre per fyrktal (Sövestad, Borrie, Högestad och Baldringe) medan Lilla Harrie debiterade 69 öre, Västra Karaby 83 och Bjärshög 97 öre per fyrktal.¹⁴ De fyra verkligt lågdebiterande var alla frälsesocknar i Ystadtrakten, men större delen av den högst debiterande socknen Bjärshög låg under godset Skabersjö. En lika viktig variabel för kommunalskattens nivå var emellertid taxeringsvärdenas utveckling. En studie av eventuella systematiska skillnader i den tidig-kommunala utdebiteringen och organisationen, mellan till exempel gods- och bonde-socknar, är en intressant forskningsuppgift i sig, som skulle kräva betydligt mer än en hastig blick på debiteringen per fyrktal.

För vår sammanställning av skatterna i tabell 1 är klockarelönen den enda separata utgiftsposten före införandet av socken- eller kommunalskatt som inte täcks in under andra rubriker. Exempelvis betalade bönderna i Hög i genomsnitt 0,15 tunna råg och 0,44 tunna korn till klockaren 1828. I 1880 års penningvärde blir det 10,5 kronor per halvt mantal. Klockarlönen blev en del av de kommunala utgifterna år 1885. Lönen motsvarade då 11,9 kronor per halvt mantal. Med utgångspunkt från dessa uppgifter har klockarlönen dessförinnan tillförts de kommunala utgifterna i skattesammanställningen.

Skatteutveckling och skattetryck

I början av undersökningsperioden stod grundskatterna för drygt hälften av böndernas totala skattebörda. Men denna andel smälte under 1700- och 1800-talen ner till en obe-

tydlighet. Under 1800-talets andra del ökade istället kommunalskatten med de nya uppgifter som lades på landskommunerna i form av fattigvård och skolväsende (se tabell 1).

Hittills har vi hållit oss till skatteutvecklingen i nominella tal. Om vi tar hänsyn till inflationen ter sig värdena i tabell 1 helt annorlunda. Vid tillfället för den ovan beskrivna dubblingen av skatterna vid 1776 års myntreform hade t.ex. redan spannmålspriserna ökat med nästan 500 procent på hundra år, och de kommande hundra åren skulle de femdubblas ännu en gång.

Uttryckt i 1900 års penningvärde betalade den skånske krono- skattebonden i medeltal cirka 250 kronor i skatt om året under 1600-talet och det tidiga 1700-talet, men de som inte höll rusthåll betalade bara 170 kronor om året från 1700-talets mitt och under 100 år framöver. Därefter ökade det reella skatteuttaget till som mest 312 kronor om året år 1900. För den skånska rusthållsbonden var den reella skattesänkningen inte lika markerad, eftersom han fick betala den faktiska kostnaden för ryttaren, utan skatten pendlade runt 250 kronor om året under större delen av 1700- och 1800-talen.

Men var 250 kronor om året mycket eller lite pengar för den enskilde bonden? För att få en uppfattning om det måste vi relatera den reella skatteutvecklingen till en beräkning av gårdshushållens produktionsnivå. Eftersom det i Sverige, liksom de flesta andra länder, saknas tillförlitlig jordbruksstatistik före 1800-talets slut måste vi leta i andra källor för att beräkna jordbrukets produktionsutveckling. För Skåne uppenbarar sig en unik sådan källa, nämligen de rörliga prästtönden vi ovan behandlat. I Skånes agrarhistoriska databas har sådana serier för tusentals gårdshushåll systematiserats, vilket för första gången möjliggör en avancerad beräkning på såväl individuell som övergripande nivå.

De analyser av materialet som hittills

gjorts påvisar en produktionsmässig återhämtning under 1720- och 30-talen efter det stora nordiska kriget, följt av en ganska stationär produktionsnivå fram till 1770-talet. Därefter påbörjas i flera socknar en successiv produktionsstegring, som accelererar under 1800-talet, till stor del beroende av tidpunkten för jordskiftena.¹⁵ En annan faktor som påverkat produktionsutvecklingen, speciellt under 1800-talet, har varit äganderättsförhållandena: Självägande bönder och kronobönder har ofta haft en starkare produktionsutveckling än de som varit dagsverksbönder under något gods.

Skattetrycket för alla tre typerna av hemman var, som framgår av figur 2, i allmänhet mellan 30 och 35 procent fram till 1710. Frälsehemmanens totala belastning, inklusive dagsverken har legat väl i nivå med krono- och skatteböndernas skattetryck. Därefter uppvisar de tre hemmanstyperna en starkt olikmässig utveckling.

De krono/skattehemman som inte var rusthåll kunde minska skattens andel av produktionen nästan kontinuerligt efter 1600-talets slut. Skattetrycket har nästan halverats fram till 1760-talet, men ökade svagt, men dock tillfälligt igen, genom den dubbling av grundskatternas värde år 1776 som vi beskrivit ovan. Skattetryckets fall stoppades inte ens upp år 1811 då de dittills från försvarsbesvär befriade hemmanen roterades, men fortsatte raskt nedåt som en följd av den starkt ökande produktionen efter enskiften och laga skiften. År 1870 nåddes en historisk lägsta nivå, då 6,4 procent av krono/skattehemmanens produktionsvärde betalades i skatt. Den återhämtning som därefter ägde rum, till strax under 8 procent år 1900, berodde framförallt på de ökande kommunalskatterna. Det tål här att upprepas att skattetryckets fall i Skåne för denna grupp var speciellt kraftigt eftersom grundskatterna var helt formulerade i pengar, och låg fasta. I

övriga Sverige, där naturalieskatterna var betydelsefulla, bör utvecklingen ha varit mer lik den vi här redovisar för de skånska rusthållarna.

Rusthållshemmanens skattetryck upprätthölls på ett helt annat sätt under 1700-talet på grund av att de reella ryttarkostnaderna fick ett direkt genomslag. Men efter år 1740 har en kontinuerlig sänkning av skattetrycket skett. Inledningsvis var sänkningen svag, men den tog fart efter 1770 och fortsatte till dess att det militära indelningsverket slutligen avskaffades. Då hade redan den relativa betydelsen av differensen gentemot andra självägande och kronobönder minskat kraftigt.

Orsaken till det minskade skattetrycket är framförallt den starka produktionsutvecklingen på bägge dessa typer av bondehemman. Under den agrara revolutionens lopp smälte den ökande produktiviteten per mantal ner böndernas skattetryck mot ensiffriga procenttal.

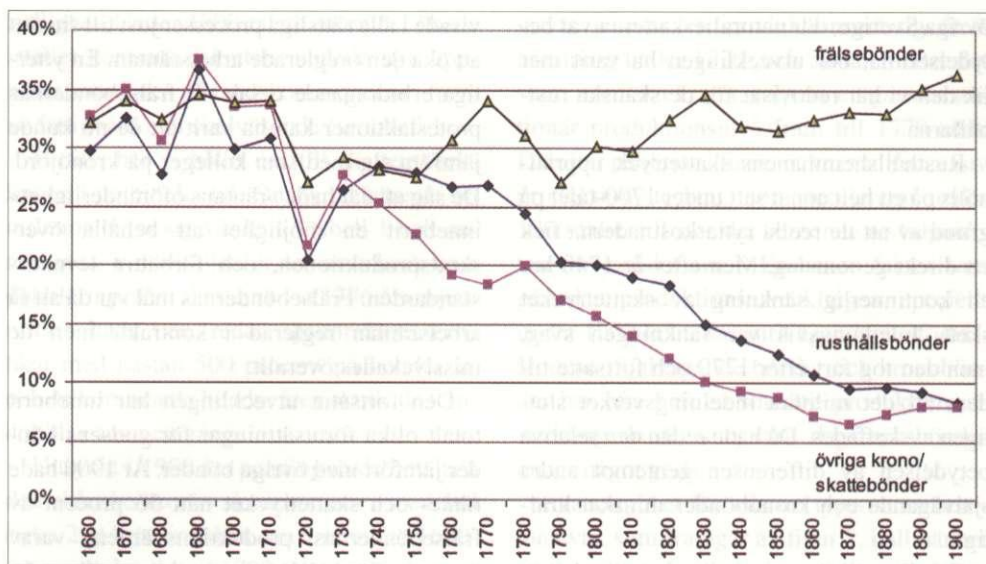
Trycket på frälsehemmanen minskade också fram till 1700-talets mitt, vilket också framgår av figur 2. Detta var en stagnationsperiod för den skånska storgodsdriften, och dagsverksnivåerna låg på de flesta gods oförändrade. Men under 1700-talets andra del expanderade åter storgodsdriften, och då ökade också dagsverksuttaget. Detta ledde till att ränte- och skattetrycket steg, och nådde en första topp 1770. Utvecklingen kan vara en viktig bakgrundsvariabel för att förstå frälsebonderörelsen på 1770-talet, som riktade sig just mot den oreglerade dagsverkskyldigheten på de skånska och haländska gods. ¹⁶ Frälsebönderna hade vid de flesta gods en säkerligen uppfattat dagsverksuttaget som i någon mening sedvane-rättsligt fixerat, inte till ett exakt antal dagar per år och gård, men som en fast andel i en nästan konstant arbetsmängd per godsdomän. Så såg inte godsägarna på saken utan hän-

visade i alla rättsliga processer just till sin rätt att öka den oreglerade arbetsrättan. En ytterligare bidragande orsak till frälseböndernas protestaktioner kan ha varit att de nu kunde jämföra sig med sina kolleger på kronojord. De såg att där hade »rättans oföränderlighet» inneburit en möjlighet att behålla över-skottsproduktionen, och förbättra levnadsstandarden. Frälseböndernas mål var då att få arbetsrättan reglerad i kontrakt, men de misslyckades överallt.

Den fortsatta utvecklingen har inneburit totalt olika förutsättningar för godsens bönder jämfört med övriga bönder. År 1900 hade ränte- och skattetrycket nått 36 procent av frälseböndernas produktionsvärden, varav över tre fjärdedelar var jordränta till godsägarna. Det totala externa uttaget från gårds-ekonomierna hade därmed åter nått det sena 1600-talets nivåer, även om såväl produktion som ränta/skatt ökat kraftigt i såväl nominella som reella tal.

Under 1800-talets andra del »byggde den skånska adeln i en omfattning som det inte finns historisk motsvarighet till». ¹⁷ Figur 2 visualiserar onekligen en viktig ekonomisk förutsättning för detta flitiga slottsbyggande: Frälseböndernas produktionsöverskott förvandlades effektivt till privata inkomster åt jordens ägare. Än viktigare för godsägarnas ökande inkomster under 1800-talet blev dock produktionen på deras domänjor. Egen-driften utökades kraftigt genom avhysningar av bönder, samtidigt som en mer effektiv kapitalistisk storgodsdrift infördes. ¹⁸

Men figur 2 visar framförallt att 1800-talet var de självägande böndernas sekel. De hade framgångsrikt värt sig mot nya pålagor, och nu – med kommersialiseringen, jordskiftena och produktionsökningen – kunde de skörda frukterna. Följden blev ett allt mer utbrett bondevälstånd, samtidigt som deras politiska inflytande ökade. Bland de självägande storbönderna utvecklades också en allt starkare

Figur 2. Skatte- och räntetryck 1660–1900. Andel av bruttoproduktionen som betalades av olika bondekategorier.

Källor: Olsson 2005, s. 173.

intressegemenskap med den jordägande adeln.

Svaret på den inledningsvis ställda frågan blir alltså: Ja, Herman Ludvig Rydin hade rätt. Medan frälseböndernas produktionsöverskott kanaliserades som ökad jordränta till godsägarna kunde krono- och skattebönderna, bokstavligen talat, skatta sig lyckliga.

Noter

¹ Carlsson 1980, s. 34–39; Ingers 1948, s. 187.

² Rydin 1882 (a), s. 92–94. Dessas levnadsvillkor skulle dock, enligt Rydin, hjälpas föga av grundskatternas avskrivning, eftersom jordägarna ökade deras arrenden i motsvarande grad som skatten sänktes.

³ Lundequist 1821, s. 1.

⁴ Dovring 1953, s. 99.

⁵ Olsson 2002, s. 262.

⁶ Sandstedt 1986, s. 94–124.

⁷ Rusttjänstbevällningen infördes år 1719 som en ersättning för det då i praktiken försvunna alibit för den adliga skattebefrielsen: skyldigheten att personligen ställa sig i kungens tjänst med häst och rustning.

⁸ Åkerman 1967, s. 18f; Rydin 1882 (b), s. 305.

⁹ Lext 1987, s. 21–25; Herlitz 1991, s. 11; Lundsjö 1975, s. 44–46.

¹⁰ Kongl. Maj:ts befallningshafvandes..., s. 16.

¹¹ Ahlström 1985, s. 5–16.

¹² Sommarin 1939, s. 146, 149, 152.

¹³ Exempelvis innehade år 1882 en av hemmansägarna av Hög nr 2, Lars Bengtsson, $\frac{1}{64}$ mantal. Fastighetens taxeringsvärde var 1 100 kronor, efter vilket han betalade 0,03 procent i bevällning till staten, alltså 33 öre om året. För varje kronas bevällning som kommuninvånarna betalade till staten gavs de ett fyrktal om tio, vilket emellertid dubblades till tjugo för beräkning av den kommunala skatten. Lars Bengtsson blev alltså tilldelad fyrktalet sju ($0,33 \cdot 20 = 6,67$, avrundning skedde alltid uppåt). För varje fyrktal debiterade kommunal-nämnden i Hög vid denna tidpunkt 15 öre till kommun- och fattigvårdsutgifter och 17 öre till skolkassan – totalt 32 öre. Lars Bengtsson betalade alltså årligen 2,24 kronor ($7 \cdot 32$ öre) i kommunalskatt (Fyrktalslängder DI:1 och Bevällnings- och taxeringslängder DIV:1, Högs kommun).

¹⁴ Bisos, serie U.

¹⁵ Olsson och Svensson, pågående arbete. 16 Frälsebönderörelsens förlopp är beskrivet i Smedberg 1972.

¹⁷ Bjurklint Rosenblad 2005, s. 7.

¹⁸ Olsson 2002, s. 294–310; Olsson 2006, s. 158–162.

Referenser

- Ahlström, Göran: *Infrastruktur och kommunikationer. Sverige under 1700- och 1800-talen*. Meddelande från Ekonomisk-historiska institutionen, nr 40. Lund 1985
- Billinge kyrkoarkiv, Landsarkivet i Lund
- Bisos (Bidrag till Sveriges officiella statistik), serie U, Kommunernas fattigvård och finanser, 1874-1900
- Bjurklint Rosenblad, Kajsa: *Scenografi för ett ständsmässigt liv. Adels slottsbyggnad i Skåne 1840-1900*. Malmö 2005
- Carlsson, Sten: *Svensk Historia 2. Tiden efter 1718*. Stockholm 1980
- Dovring, Folke: *Agrarhistorien: en översikt av dess uppgifter, forskningsmetoder och resultat*. Stockholm 1953
- Fyrkantslängder, Bevilnings- och taxeringslängder, Högs kommun. Kommunalnämnd. Kävlinge kommuns centralarkiv. Kävlinge
- Herlitz, Lars: *Koppskatten i det äldre tjänstesamhället: den mantalsskrivna befolkningen i Skaraborgs län 1699-1767*. Göteborg 1991
- Ingers, Enoch: *Bonden i svensk historia, del II*. Stockholm 1948
- Kongl. Maj:ts befallningshafvandes uti Malmöhus län till Kongl. Maj:ts i underdånighet afgifne femårsberättelse för åren 1837, 1838, 1839, 1840 och 1841. Stockholm 1844
- Lext, Gösta: *Mantalsskrivningen i Sverige före 1860*. Göteborg 1987
- Lundequist, Nils: *Sammandrag af utfärdade äldre och sednare, tryckte och otryckte, så väl Kongl. Majest:ts, som desz och rikets collegiers stadgar, reglementer, instructioner, bref och resolutioner angående Swea rikets kammar-werk, fortsatt och tilökadt sedan år 1800*. Strengnäs 1821
- Lundsjö, Olle: *Fattigdomen på den svenska landsbygden under 1800-talet*. Stockholm 1975
- Olsson, Mats: *Skatta dig lycklig. Jordränta och jordbruk i Skåne 1660-1900*. Hedemora 2005
- Olsson, Mats: *Storgodsdrift. Godsekonomi och arbetsorganisation i Skåne från dansk tid till mitten av 1800-talet*. Lund 2002
- Olsson, Mats: »Storföretaget Vittskövle 1500-1950». I Olsson, Mats, Sten Skansjö, Kerstin Sundberg (red), *Gods och bönder från högmedeltid till nutid: kontinuitet genom omvandling på Vittskövle och andra skånska gods*. Lund 2006
- Olsson, Mats och Patrick Svensson: *Det skånska jordbrukets produktionsutveckling 1700-1860, pågående arbete*
- Rydin, Herman Ludvig: 'Reservation av H.L. Rydin'. *Reservationer vid skatteregleringskomiténs underdåniga utlåtande och förslag angående skatteförhållandena i riket*. Bihang till Riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1883. Samling 2. Afd. 2, Komité-betänkanden, Bd 3. 3. Stockholm 1882 (a)
- Rydin, Herman Ludvig: *P. M. angående Det svenska skatteväsendets utveckling*. Bihang till Riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1883. Samling 2. Afd. 2, Komité-betänkanden, Bd 3. 3. Stockholm 1882 (b)
- Sandstedt, Erik: *Prästerskapets ekonomiska och sociala villkor i Lunds stift 1723-1832*. Lund 1986
- Skånes agrarhistoriska databas, Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet
- Smedberg, Staffan: *Frälsebonderörelser i Halland och Skåne 1772-76*. Uppsala 1972
- Sommarin, Emil: *Det skånska jordbrukets ekonomiska utveckling 1801-1914*. Del 2. Lund 1939
- Åkerman, Sune: *Skattereformen 1810. Ett experiment med progressiv inkomstskatt*. Stockholm 1967

Ett storverk från 1651 om jordbrukare i Skåne, Blekinge och på Bornholm äntligen i tryck

De gamla östdanska landskapens övergång till Sverige och de dansk-svenska krigerna på 1600-talet har medfört att många källor till dessa landskaps historia har förlorats, skingrats eller blivit mindre lättillgängliga. Det är därför angeläget att det viktigaste av det bevarade materialet görs tillgängligt i fullgoda tryckta utgåvor. På Landsarkivet i Lund förvaras tre källor från dansk tid, som är av särskilt stor betydelse för studiet av de gamla danska landskapens äldre historia, nämligen Lunds stifts landebok från 1569, den s.k. Palteboken från 1510-talet (i senare avskrift) och Decimantboken från 1651. De båda förstnämnda föreligger sedan länge i tryckta utgåvor i skriftserien Skånsk senmedeltid och renässans (nr 4–6 och 7), medan det av olika skäl kommit att dröja med en utgåva av Decimantboken, trots att den redan kring 1950, när skriftserien Skånsk senmedeltid och renässans planerades, omnämndes bland de källor som borde ges ut. Detta märkliga verk i tre volymer på sammanlagt över 2500 handskrivna sidor är nämligen den äldsta någorlunda heltäckande förteckningen över

byar, gårdar, jordbrukare och jordägare i Skåne, Blekinge och på Bornholm (dvs. det dåvarande Lunds stift). Det är därför glädjande att docent Sten Skansjö och fil. dr Birgitta Tuvestrand nu har färdigställt en utgåva av 1651 års Decimantbok. Utgåvan har ombesörjts av Landsarkivet i Lund i samarbete med Vetenskaps societeten i Lund, och den har i år utkommit som nr 21 i skriftserien Skånsk senmedeltid och renässans samt som nr 13 i Landsarkivets i Lund skriftserie.

Decimant betyder tiondebetalare, och Decimantboken är en redovisning av alla inom stiftet som betalade det s. k. tiondet, en skatt som åvilade alla brukare av jordbruksfastigheter och i vissa fall även övriga personer. Initiativet till detta omfattande registreringsarbete togs av kung Fredrik III, som i ett brev av den 1 februari 1651 till Danmarks biskopar begärde att fullständiga förteckningar skulle göras upp över de tiondepliktiga i alla socknar i riket. Tiondet var från början en rent kyrklig skatt, som i princip innebar att alla jordbrukare skulle överlämna en tiondedel av sin produktion till kyrkan. I Danmark hade biskopen under medeltiden erhållit en tredjedel av tiondet, men under reformationen övertogs denna andel av kronan, och det

var denna andel, det s. k. kronotiondet, som gjorde att kungamakten nu ville skaffa sig en översikt över tionderesurserna i riket och en ungefärlig uppfattning om de intäkter som borde förväntas.

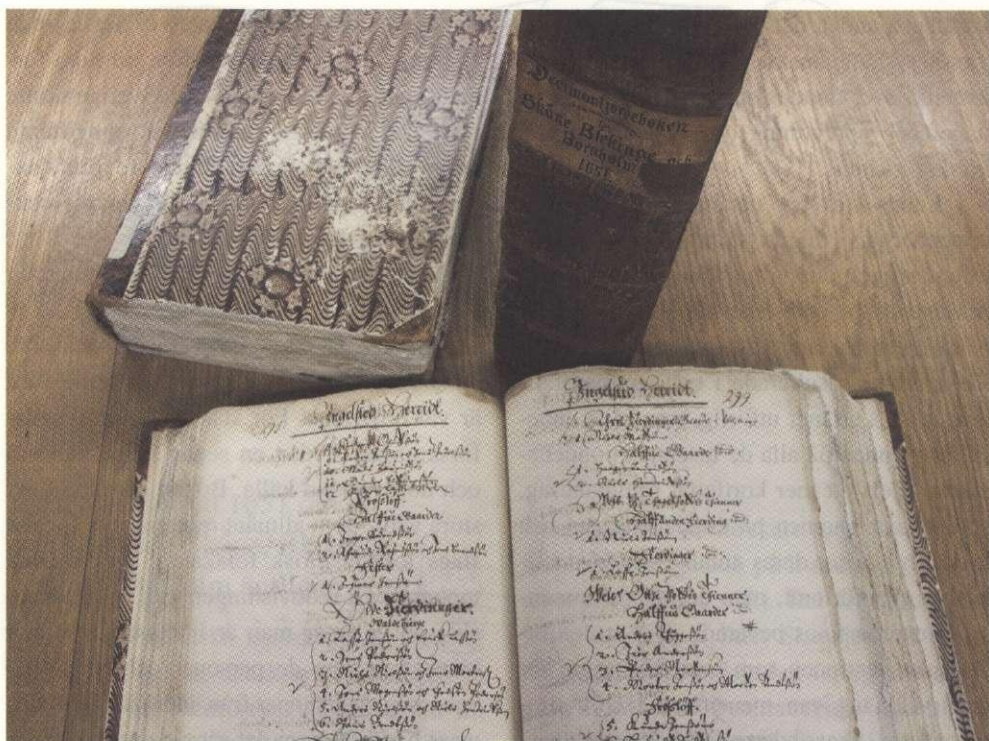
I Lunds stift har decimantregistreringen uppenbarligen tillgått så, att biskopen först infordrat grunduppgifter från alla sockenpräster i stiftet, och sedan har dessa uppgifter bearbetats och samredigerats i stiftskansliet. Detta arbete resulterade i två sammanställningar, dels en mer utförlig, som bl. a. innehåller namnen på alla de tusentals tiondebetalarna, dels ett mer kortfattat sammandrag, som saknar namnen på tiondebetalarna och endast redovisar deras antal. Grundmaterialet har gått förlorat, men de båda sammanställningarna finns bevarade. Det är den utförligare versionen som lagts till grund för den tryckta utgåvan, men eftersom ett trettio-tal socknar saknas i den utförligare versionen, har i utgåvan även medtagits uppgifter om de saknade socknarna från sammandraget.

Ordningen i boken är enkel och lättöverskådlig. Varje härad redovisas för sig, och inom varje härad finns separata avsnitt för varje socken. Inom varje socken redovisas tiondebetalarnas namn fördelade på olika ägarkategorier, dvs. i huvudsak självägande bönder, kronobönder, adelns landbor och kyrkans landbor. För adelns landbor (frälsebönderna) anges även namnet på den adelsman som äger gården. Inom varje ägarkategori är gårdarna först sorterade på ett par olika storlekskategorier, och därefter på by- eller gårdsnamn. Genom denna enkla och förhållandevis konsekventa redovisning får vi för första gången en samlad bild av stiftets gårdar i olika storleksklasser och även namnen på dem som ägde och brukade varje enskild gård. Decimantboken ger alltså en unik redovisning av befolkning, bebyggelse,

jordägare och jordbrukare i Skåne och Blekinge under dansk tid, före de stora förändringar som övergången till Sverige skulle medföra. I många fall tillåter uppgifterna också slutsatser om betydligt äldre förhållanden och ger viktiga ledtrådar till vidare forskning i äldre danskt källmaterial.

Decimantbokens stora värde för agrar- och bebyggelsehistoria, ekonomisk historia, personhistoria, arkeologi, geografi, ort- och personnamnforskning samt kulturmiljövård är väl omvitnat. För släkt- och hembygdsforskningen är den en sedan länge välkänd och högt skattad källa. Boken har också sitt stora värde som allmänt referensverk för allt slags lokalhistorisk forskning. Genom den topografiska redovisningen kan man snabbt slå upp de orter man är intresserad av och kontrollera, om de personer och förhållanden, som man känner från andra källor, redovisas här. Eftersom det rör sig om en period, då det lokalhistoriska källmaterialet ofta är bristfälligt och fragmentariskt, måste forskaren kombinera och jämföra uppgifter från flera olika källor. Den överskådliga, någorlunda enhetliga och heltäckande Decimantboken erbjuder då en relativt fast grundval för rekonstruktionen av de historiska förhållandena inom en viss ort.

Det måste särskilt framhållas att det är en mycket prydlig och omsorgsfull utgåva som nu åstadkommits. Den minutiösa bokstavstrogna editionen av de drygt 2500 sidorna har utförts av Birgitta Tuvestrand vid Landsarkivet. Ambitionen med utgåvan är emellertid inte bara att presentera en text, som återger originalet bokstavstroget, utan även att ge en så god föreställning som möjligt om hur texten är arrangerad i originalet. Ett stort arbete har därför lagts ner på att återge olika rubrikstilar, avsnittsgränser, indrag, klamrar o.dyl. P.g.a. textens karaktär av förteckning

1651 års Decimantbok för Lunds stift, volym 1 och 2 samt sammandraget. Originalvolymerna ur Lunds domkapitels arkiv, Landsarkivet i Lund. Foto: Maria Wallin.

är dessa arrangemang ofta direkt nödvändiga för en korrekt tolkning av innehållet.

I en värdefull inledning sätter Sten Skansjö in Decimantboken i dess historiska sammanhang och utreder hur och varför den tillkommit. Skansjö förklarar även hur bokens uppgifter och termer ska tolkas, och han analyserar närmare de fall, där bokens uppgifter är ofullständiga eller måste användas med försiktighet. I inledningen finns även en detaljerad innehållsöversikt, där samtliga socknar redovisas med sidhänvisningar och uppgift om antalet decimanter. Man konstaterar lätt att Skansjös introduktion är till största nytta, för att inte säga oundgänglig, för var och en som på något sätt önskar använda upp-

gifter ur den ingalunda okomplicerade texten. Denna presentation av Decimantboken bygger i huvudsak på Skansjös inledning.

Ytterligare värdefulla tjänster åt användaren är att utgåvan försetts med ett ortnamnsregister och ett personregister. I ortnamnsregistret, som har upprättats av Birgitta Tuvestrand i samarbete med f. arkivchefen docent Göran Hallberg, har samtliga i texten förekommande ortnamn medtagits. Personregistret omfattar däremot endast namnen på innehavare av frälsejord, dvs. de adliga godsägarna. Excerperingen för detta register har utförts av Birgitta Tuvestrand, medan Sten Skansjö svarat för identifiering av personerna och redigering. Avsikten är här att tillgodose

forskningens behov av att snabbt få en samlad bild av de socialt och ekonomiskt betydelsefulla frälsepersonernas jordinnehav. Adelsmännens gårdar var nämligen ofta utspridda i flera socknar, och det är ofta svårt att utan vidlyftiga utredningar få en översikt över en viss adelsmans egendomar. Utgivarerna har alltså inte bedömt det meningsfullt att göra ett personregister över alla de tusentals

enskilda tiondebetalarna. Eftersom så många av dessa har samma eller liknande namn, är hemorten en nödvändig del av identiteten. Vid sökning efter dessa personer torde alltså ortnamnen ofta vara viktigast, och denna sökingång får anses vara väl tillgodosedd genom ortnamnsregistret och den topografiska ordningen i själva texten.

Bengt Danielson

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare. Tidskriften utges med bidrag från Vetenskapsrådet.

Brev och manus till redaktionen adresseras till universitetslektor Gert Jeppsson, Vapenkroken 38, 226 47 Lund.

E-post: info@tidskriftenale.nu

Hemsida: <http://www.tidskriftenale.nu>

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 2007, 200 kronor, kan insättas på postgirokonto nr 24 68 31-2. De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas på Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund. Pris 60 kr per häfte.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Docent Sten Skansjö, Lund, ordf., landsarkivarie Jan Dahlin, Lund, v.ordf., 1:e arkivarie Elisabeth Reuterswärd, Lund, sekr., länsarkivarie Anders Persson, Lund, v.sekr., 1:e arkivarie Bengt Danielsson, Lund, skattnästare, universitetslektor Gert Jeppsson, Lund, redaktör, samt docent Lars Berggren, Lund, fil. dr Kajsa Bjurklint Rosenblad, Lund, docent Peter Carelli, Lund, docent Tomas Germundsson, Lund, 1:e antikvarie Bengt Jakobsson, Gislöv, landsantikvarie Barbro Mellander, Kristianstad, länsantikvarie Thomas Romberg, Malmö, länsantikvarie Leif Stenholm, Karlskrona, fil. dr Peter Ullgren, Tytinge, professor Anna Christina Ulfspärre, Lund, 1:e antikvarie Pablo Wiking-Faria, Varberg.

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE, HALLAND OCH BLEKINGE
UTGES AV DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA
OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING
OCH LANDSARKIVET I LUND.

Innehåll

STEN SKANSJÖ

Örkelljunga 1307 – borg, bygd och brödrastrider

1

MAST OLSSON

Skatt på jord i Skåne 1660–1900

17

Aktuellt om arkivaliskt

Ett storverk från 1651 om jordbrukare i Skåne, Blekinge och
på Bornholm äntligen i tryck

28

Vinjetten på framsidan återger det första tecknet – en f-run – i
runhandskriften av den medeltida Skånelagen, som var gällande i
Skåne, Halland, Blekinge och på Bornholm.